

Harmadik fejezet

HONFOGLALÁS ÉS MEGTELEPEDÉS

A Kárpát-medencét elfoglaló magyar törzsek az eurázsiai „sztyeppe-óceán” legnyugatibb öblébe érkeztek. Az új szállásterület környezeti állapota számos hasonlóságot mutatott a kelet-európai-síkság viszonyaival, ám jelentősek voltak a különbségek is. Az etelközi 800-900 ezer km² legelőterület helyett a Kárpát-medencében mindössze 150 ezer km²-nyi potenciális legelőterület állt rendelkezésre, amelyből azonban hozzávetőlegesen 22-23 ezer km² tartósan vagy ideiglenesen vízjárta terület volt. A Kárpát-medence sem a kiterjedését, sem a geomorfológiai és biogeográfiai viszonyait, sem pedig a vízhálózatát tekintve nem volt alkalmas a hagyományos nomád életforma folytatására. A honfoglaló törzsek népessége tehát rákényszerült az életmódváltásra. Ebben a fejezetben az életmódváltás külső és belső körülményeit vizsgáljuk meg. Azt, hogy milyen társadalmi, gazdasági és ökológiai következményekkel járt a tartós megtelepedés és a keresztény Európához történő csatlakozás. Magyarország környezettörténetének első korszaka egy politikai-katonai „villámcsapásig”, a tatár támadás koráig tart. Batu kán seregének 1241/42-es támadása rendkívül súlyos következményekkel járt. Az ország keleti és középső területein elpusztult a népesség fele, helyenként a kétharmada, s még a kevésbé feldúlt nyugati vidékeken is 10-20 százalékos népességpusztulással lehet számolni. A tatár támadás idején nyugat-európai krónikások úgy vélték, hogy a Magyar Királyság valójában megszűnt létezni. Nem véletlen, hogy a támadást túlélte és az ország újjáépítését irányító IV. Béla királyt (1235–1270) második honalapítóként tiszteli a magyar történeti hagyomány.

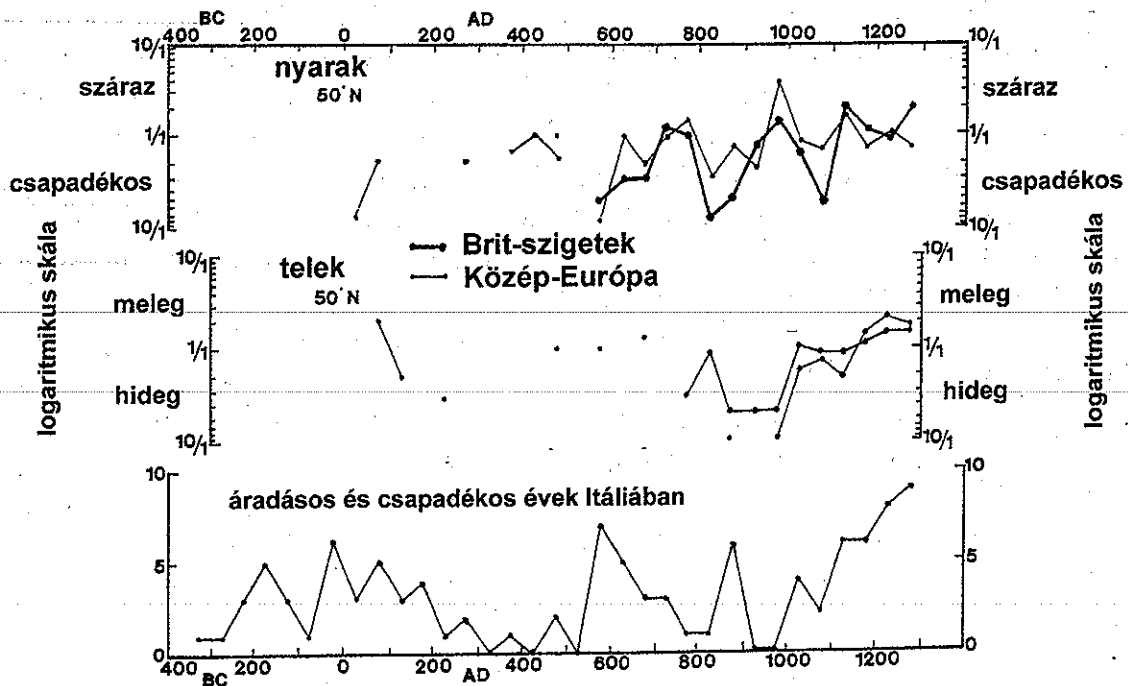
A fejezet éghajlat- és természettörténeti részének megírásához Kiss Andrea, Bálint Mariann, Szabó Péter, Takács Károly, Frisnyák Sándor, Csőre Pál, Bartosiewicz László, Zólyomi Bálint, Györffy György, Rudolf Brázdil, Christian Pfister, Rüdiger Glaser és Hubert H. Lamb szövegeit használtam fel. A társadalom- és gazdaságtörténeti fejezetek megírásában Kristó Gyula, Györffy György, Róna-Tas András, Bóna István, Fodor István és Hajdú Zoltán könyveire és tanulmányaira támaszkodtam.

Éghajlati változások a középkor idején

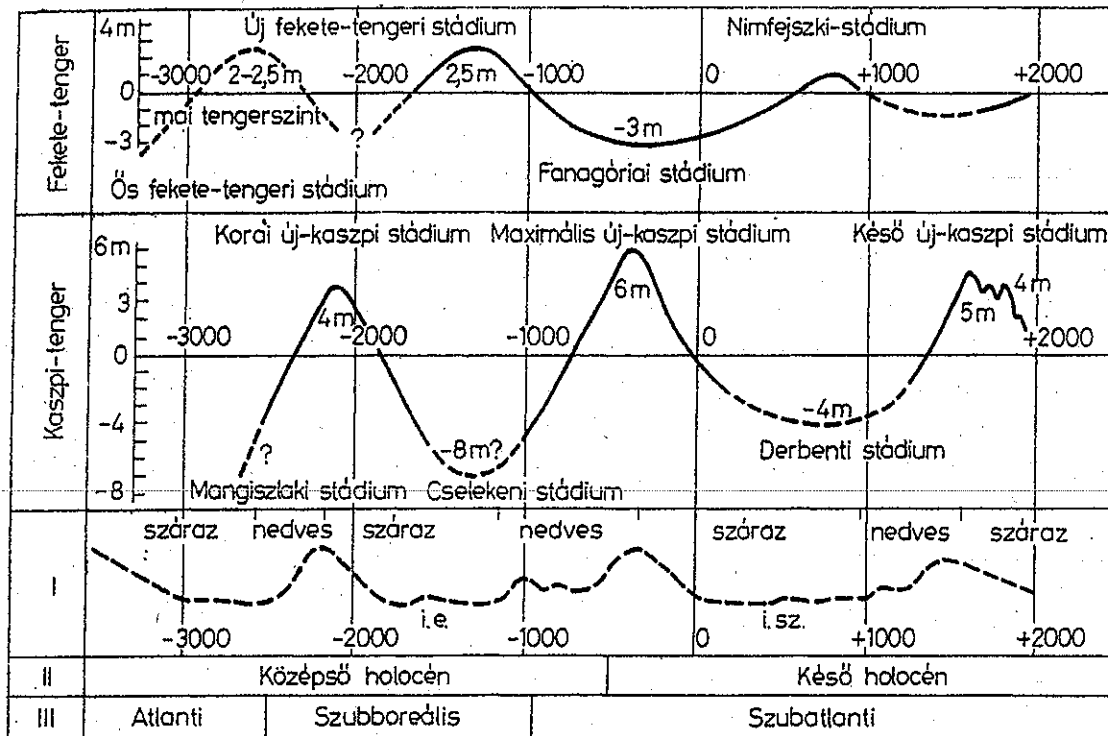
A népvándorlások korának lehülése

A 4. század végén kezdődött és a 8. század derekáig tartott a népvándorlások korának hűvös és száraz éghajlatú korszaka (1. ábra). A szárazság első csúcspontja a 4. század derekán jelentkezett Belső- és Közép-Ázsiában, valamint a kelet-európai sztyeppevidéken. A későbbiekben elárasztott kikötők maradványai jelzik, hogy a Kaszpi-tenger vízszintje az idő tájt alacsonyabb volt, mint napjainkban, ami arra utal, hogy a Volga vízgyűjtőjében is kevés csapadék hullott (2. ábra). Belső- és Közép-Ázsia területén folyók és tavak száradtak ki, s a terület eltartóképesége radikálisan csökkent. Az általános szárazság előidézte zavarok hatására a mintegy négyszáz éve működő Selyemút is lehanyatlott. A szárazság pedig folyamatos és igen súlyos fenyegetést jelentett az eurázsiai sztyeppei népek sérülékeny nomád gazdaságai számára.

A „viking korszak” elején, a 8. század derekán tartóssá váló katasztrofális szárazság a Kárpát-medencében feltehetően döntő módon hozzájárult az Avar Birodalom bukásához. A csapás elsősorban az „igazi avarokat”, a harcos réteget s a nép részben félnomád, részben letelepült hányadát, a kárpáti alföldeken az avarokkal együtt lakó gepidákat és bolgár-törököket érinthette, akiket állataik nagy részének elhullása éhhalálra ítélte. Ezért következhetett be, hogy a frankok három nagy hadjáratukban semmi ellenállással nem találkoztak, csak az elsőnél, 791-ben Ausztria és Szlovénia területén. 792 és 795 között az avar vezérek között dúlt belharc: a kagánt és társ-

1. ÁBRA: HŐMÉRSÉKLETI ÉS CSAPADÉKVISZONYOK ALAKULÁSA EURÓPÁBAN 400 ÉS 1300 KÖZÖTT
(Forrás: Lamb, H. H.: Climate History and the Modern World. London, 1982.)

2. ÁBRA: A KASZPI- ÉS A FEKETE-TENGER SZINTJÉNEK VÁLTOZÁSA A KÖZÉP- ÉS KÉSŐ HOLOCÉNBAN

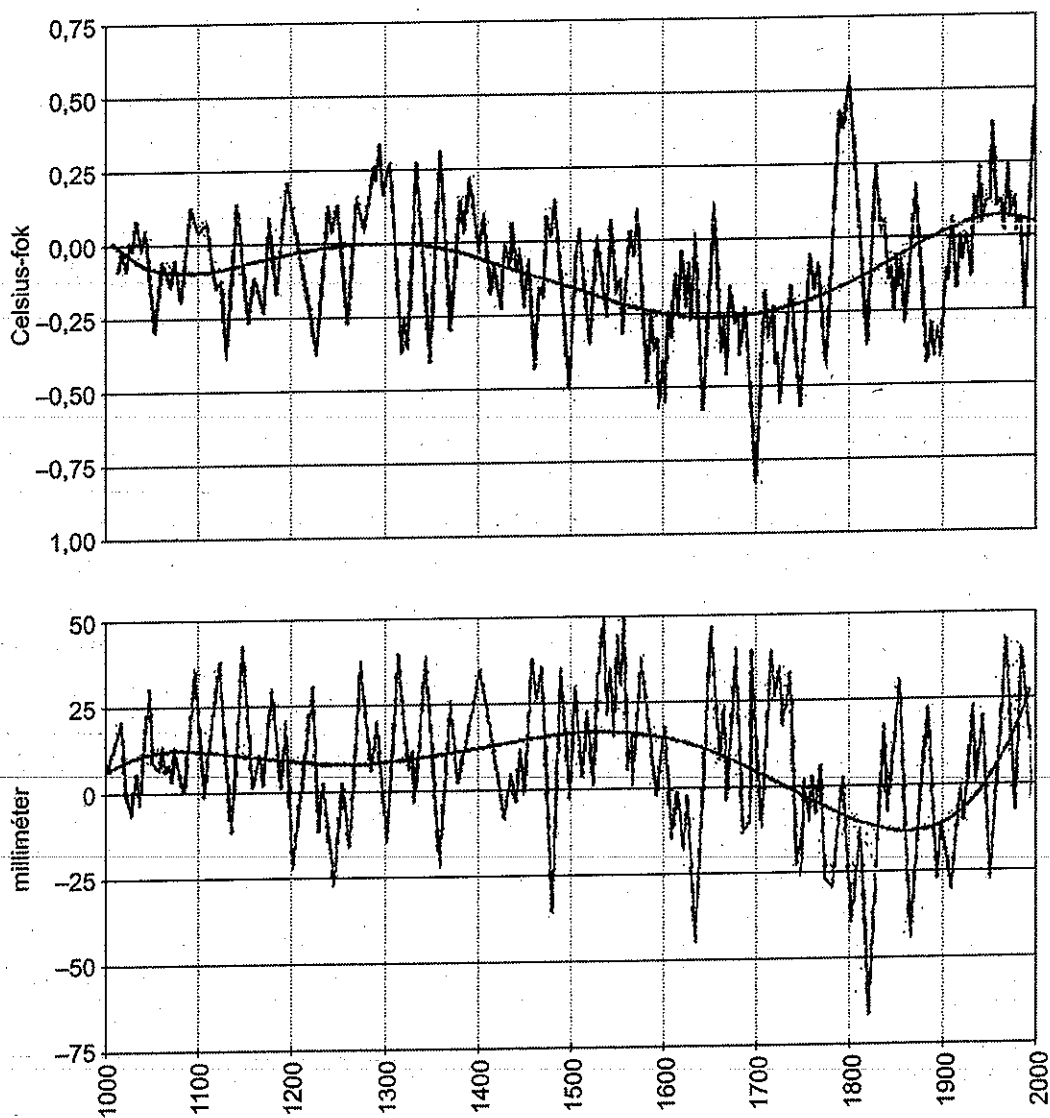
(Forrás: Székely György-Bartha Antal: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp., 1984.)

uralkodóját, a jugrust saját emberei ölték meg, nekik tulajdonítva az elemi csapást. Einhard évkönyvei szerint 791-ben elpusztult a Győrre behatoló frank sereg lovainak nagy része is.

Az avar állatállomány pusztulása, az éhínség és az éhezőknek a környező erdős-hegyes vidékekre való menekülése bizonyára már jóval a frank háborúk előtt, a belső-ázsiai sztyeppezőna kiszáradásával egy időben, a 8. század derekától megkezdődött, amikor még működött az avar adminisztráció és helyben volt a birtokos réteg. Ezekre két közvetett adat utal. Dado verduni püspökhöz (880–923) R. betűjelű paptársa a 900 utáni években költeményt írt az eladdig soha nem hallott Hungri nevű magyarok eredetéről. Bibliai és antik irodalmi magyarázati kísérletek után felveti, hogy a népnév a német Hunger 'éhség' szóból is levezethető. Az éhségről a következő történet jut eszébe: „Hallottam az öregektől, hogy valaha iszonyú éhínség szakadt egész Pannoniára, Isztriára, Illíriára, valamint a szomszédos népekre.” Ez az ókori országnevekkel jelölt térség pontosan fedi a megszűnt Avar Birodalom területét, s így a hagyomány az avarság 8. századi belső viszonyaira vonatkozatható. A szerző-ötlete szerint az éhséget átvészelték kapták a Hungri nevet. A szárazság ellen az igénytelenebb szláv csoportok könnyebben tudtak védekezni, mert a hegylábi bükk- és tölgyerdők mellé húzódva sertéseiket makkon tarthatták, az itteni irtásokon karcoló ekékkel rozsot termeszthettek, méhészkedhettek és halászhattak. Ez lehet az oka, hogy a Kárpát-medence korai szláv helynévanyaga az ilyen életformának megfelelő erdős és vízjárta vidékekre korlátozódik.

A középkori éghajlati optimum

Első ízben az Atlanti-óceán északi szigetein kutató dán régészek vetették fel az 1920-as években egy igen enyhe éghajlatú korszak hipotézisét, az időszakot hozzávetőlegesen a Kr. u. 9–13. századra datálva. Majd Hubert H. Lamb nevezte el és határolta körül időben a középkori éghajlati optimumot. Általánosan elfogadott vélekedés szerint a középkori éghajlati optimum időszaka Kr. u. 900 és 1300 között tartott. Ez idő tájt az átlaghőmérséklet magasabb volt Európában, mint a megelőző, illetve a következő évszázadokban. A meleg időszak 971-től 1100-ig tartott Fennoskandiában, Közép-Európában pedig a 13. századig, jobbra száraz nyarakkal. Évszázados léptékben csökkent a rendkívül hideg telek gyakorisága is Európában. A 9. századból négy rendkívüli tél ismeretes a svájci Alpokból (3. ábra). A középkori éghajlati opti-

3. ÁBRA: DÉL-NÉMETORSZÁG ÉS SVÁJC HOSSZÚ TÁVÚ HŐMÉRSÉKLETI ÉS CSAPADÉKVÁLTOZÁSAI AZ ELSŐ EZREDFORDULÓTÓL A 20. SZÁZAD VÉGÉIG

(Forrás: Glaser, Rüdiger: Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen. Darmstadt, 2001.)

mum idején évszázadonként egyetlen nagyon hideg télről van tudomásunk. 1235 és 1303 között pedig egyetlen különösen hideg télről sem tudunk. A 14. század kezdetétől a 19. század végéig a szigorú telek jóval gyakoribbakká váltak. A 14. században nem kevesebb, mint hét szélsőségesen hideg télről készültek feljegyzések.

A középkori éghajlati optimum idején a téli időjárás hosszú távon kevéssé bizonyult változékonynak. A telek átlaghőmérsékletét tekintve voltak melegebb és hidegebb fázisok egyaránt, az ingadozások ugyanakkor nagyjából a 20. századi referencia-időszak (1901–1960) átlagához hasonló tartományban mozogtak. Egy korai hideg időszak azonosítható 1060–1085 között. Egy másik mérsékeltbben hideg 1115 és 1180 között, amelyen belül azonban volt egy változékonnyabb időszak 1115 és 1126 között. Másrésről azonban az éghajlat-történeti rekonstrukciók négy meleg időszakot mutatnak: 1086 és 1114 között, 1180 és 1205 között, 1236 és 1255 között, valamint 1280 és 1302 között.

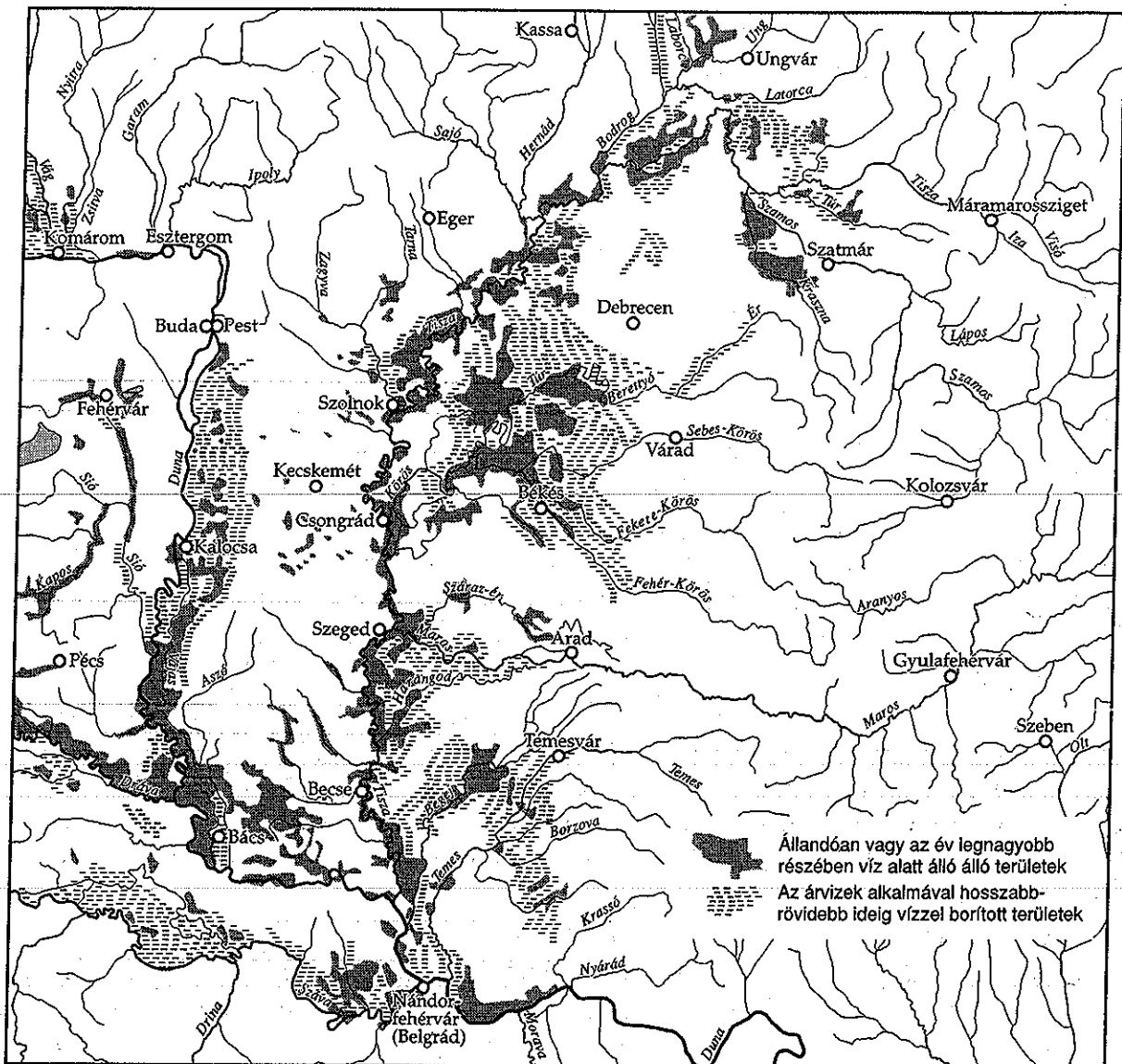
A magyarországi éghajlat-, illetve környezettörténeti információkat tartalmazó források elégtelenek a középkori éghajlati optimum időjárásának rekonstruálásához. Ám Kiss Andrea kutatásainak köszönhetően van néhány adatunk, amely beilleszthető az európai éghajlat-történeti rekonstrukció kereteibe. Salamon király 1074-ben a befagyott Tiszán át vezette seregét a kemeji csatába. A csata pontos időpontját ismerjük (február 26.), így az átkelést a csata előtti napokra tehetjük. Ugyanennek az esztendőnek a tele – egykorú források szerint – igen hideg volt Alsó-Szászországban, Vesztfáliában, Frankónia és Hessen területén is.

Bizánci források szerint 1125/26 tele igen hideg volt Magyarország déli területein. Hasonlóképpen zórd volt a tél Cseh- és Morvaországban is. A Duna alsó szakaszának befagyása 1146/47 telén rendkívüli esemény volt, Anna Komnena hercegnő is megemlékezett róla a második keresztes hadjáratról szóló feljegyzéseiben. 1241–1242 telén a Duna vonalát egy ideig védeni lehetett a tatárok ellen, akik 1241 őszén csak a Dunától keletre eső területeket pusztították el. Ám a hideg időjárás erősödése következtében a Duna befagyott, s így a védelmi vonal tarthatatlanná vált.

A 13. század éghajlata viszonylag száraz lehetett a Kárpát-medencében. Erre enged következtetni, hogy a felvidéki Szécsényben egy, a 13. században még használt kút fölé a 14. század elején egy plébániatemplom épült. A kút betemetése során annak belső faszerkezetét a víz színéig bontották vissza. Az ezáltal rekonstruálható talajvízszint viszont kb. két méterrel volt alacsonyabb a 20. századi szintnél. Másrésről a kút készítésekor uralkodó szárazabb klímára enged következtetni az is, hogy a kút faanyagát nem a nedvességet kedvelő kocsányos, hanem a szárazságot jobban tűrő kocsánytalan tölgy alkotta.

Vizes térszínek a Kárpát-medencében

A honfoglaló magyarságnak az új szállásterületen számos új körülményhez kellett alkalmazkodnia. A legeltethető terület nagyjából a negyede volt az etelközi legelőknek, igaz, ezt némileg ellensúlyozta a nagyobb csapadék és a bőségesebb fűhozam. Ám a Kárpát-medencének hozzávetőlegesen 7-8 százaléka ideiglenesen vagy

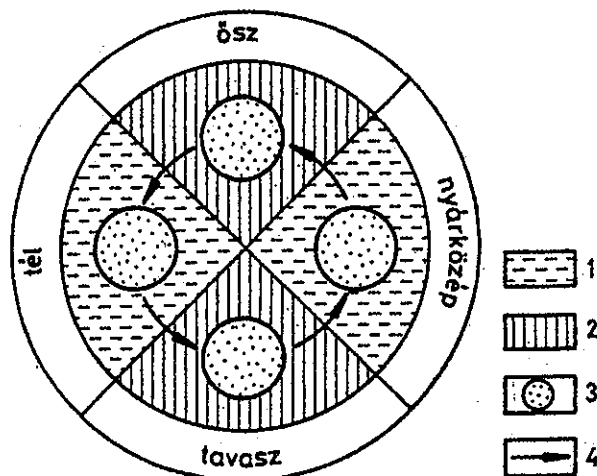

4. ÁBRA: AZ ALFÖLD VÍZRAJZI KÉPE AZ ÁRMENTESÍTÉSEK ELŐTT
(Forrás: Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza. Bp.–Pécs, 2001.)

tartósan, de vízjárta terület volt, amihez a honfoglalóknak alkalmazkodniuk kellett (4. ábra). Az alkalmazkodás két formájáról rendelkezünk ismeretekkel, az egyik az úgynevezett „réti transzhumáció” volt, míg a másik az Árpád-korban, feltehetően a 11. században kiépített csatornarendszer.

Időszakosan vízzel borított területek: a réti transzhumáció

Az állattenyésztésnek ez a módja az árterek természetes takarmánybázisán alapult. A folyami árterek gyeptakaróját az állattenyésztés a legelőváltás módszerével hasznosította. A legelőváltás rendjét és ritmusát a folyók meg-megismétlődő árvizei szabá-

5. ÁBRA: A RÉTI TRANSZHUMÁCIÓ MODELLJE

(Forrás: Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza. Bp., 1990.)

1 = ártér; 2 = ármentes színt; 3 = állatállomány; 4 = a legelőváltás iránya.

lyozták. Tavasszal és ősszel – amikor a folyók kiáradtak – a vízből kiemelkedő magaslatokon vagy a nagy kiterjedésű életkamrák lösz- és homokpusztáin, nyáron és télen a mélyebb fekvésű árterületeken legeltettek. A legelőváltásnak ezt a síksági tájtypushoz kapcsolódó módszerét Szabadfalvi József és Frisnyák Sándor nyomán réti transzhumációnak nevezzük (5. ábra). A réti állattartás mindenütt elterjedt, ahol a természetföldrajzi feltételek ezt lehetővé tették (például Ecsedi-láp, Rétköz, Bodrogek, Taktaköz, borsod-hevesi nyílt ártér, Nagy- és Kis-Sárrét, Sárköz, Drávamenti-alföld vidékén).

A legelőváltás az árterek és ármentes szintek különböző időben történő hasznosítását jelenti. Az ártér nemcsak az állattenyésztés természetes takarmánybázisát biztosította, hanem a folyók vízszíntingadozásához igazodó differenciált gazdasági tevékenységnek is klasszikus területe volt.

Az árterek ökológiai potenciálját – a jellegadó állattenyésztésen kívül – igen változatos módon hasznosította a társadalom. A középkori források rendre megemlítik az alföldi folyók halbőségét és a halászat gazdasági jelentőségét. Az ártéri települések folyóvízi, tavi, réti és rekesztő halászata már az Árpád-korban is meghaladta az önellátás kereteit. Egyes halászfalvak a folyóvizektől és tavaktól távolabb fekvő területekre élő, sózott, szárított és fagyasztott halat szállítottak. A halászat a mezőgazdaság holt idényeit kitöltő mellékfoglalkozás volt, és döntő szerepet játszott a népélelmezésben.

A 19. század közepéig az alföldi gyümölcs- (elsősorban alma- és szilva-) termelés legfőbb területei a folyami árterek voltak (például a Felső-Tisza-vidék, a Duna melléke). Az ártéri nád- és fakitermelés, a vályogvetés és a zsákmányoló tevékenység a helyi szükségletek kielégítésén felül kisebb mértékben felesleget is produkált. Az alföldi árterek, lápok és mocsarak lakói kisebb ármentes felszíneken földműveléssel is foglalkoztak.

A korai feudalizmusban kialakult térszerkezet – az árterek állattenyésztő, az ármentes mezo- és mikrorégiók földművelő jellege – évszázadokon át állandósult.

Az Árpád-kori csatornarendszer

Takács Károly kutatási eredményei szerint az államalapítást követő évszázadokban szervezett vízgazdálkodás folyt Magyarországon. Az egykori földmunkák feltárt maradványainak szerkezeti-tipológiai egyezése alapján az ország egész területén nagyon hasonlóan kellett működniük a középkori csatornarendszereknek. Az egyes régiók sajátos földrajzi adottságai bizonyos működésbeli eltérésekre vezethettek ugyan, ez azonban az alapvető funkción aligha változtatott.

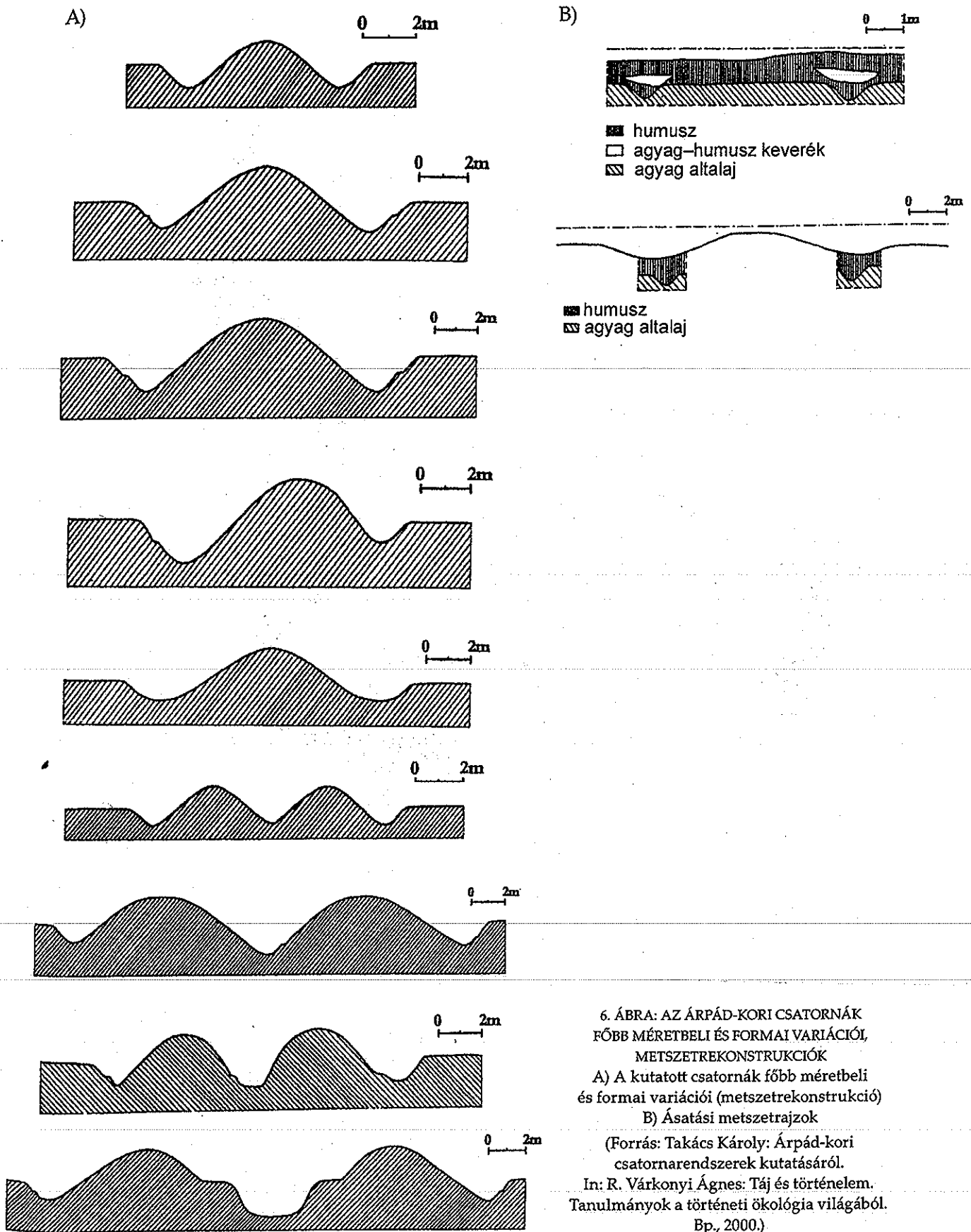
A régészeti kutatások során feltárt csatornahálózatok kivétel nélkül két vagy három mederre tagolódtak oly módon, hogy a kitermelt föld a medrek közé került, s ott töltést képezett. A csatornák szélessége 4–5 métertől 30–35 méterig terjedt, mélységük 0,5 és 4 méter között ingadozott. A hármasszerkezetű csatornák esetében a három meder mérete és alakja minden esetben különbözik, általában a középső meder szélesebb és mélyebb a két szélsőnél. A kettős szerkezetű csatornák lehetnek szimmetrikusak és aszimmetrikusak is (6. A és B ábra).

A feltűnő felszíni jelenségek sorába tartoznak a csatornák környékét borító növények (néhány növényfaj rendszeresen megtalálható a csatornák maradványain vagy azok helyén). Ezek a fajok részben tuskés cserjék: kökény, gyepűrózsa, kecskerágó, részben gyümölcsfák: szilva, meggy, cseresznye, alma. E növényfajok jelenléte nem a véletlen műve, hanem a rendszer működése idején a medrek közötti töltésre tudatosan telepített növények utódairól van szó. Egy ilyen megoldás ugyanis számos haszonnal járhatott: a növényzet egyfelől mind a gyökérzetével, mind sűrű ágaival védte a csatornát a külső behatásoktól, eróziótól, vagy az állati kártétel ellen. Másfelől viszont a növényeknek kedvező életfeltételeket jelenthetett a töltések kevert, gyakran nedves talaja. Gyakori eset, hogy a csatornák vagy azok maradványai mellett földutak vezettek. Azt kell feltételeznünk, hogy az út- és csatornahálózat összekapcsolódása arra az időre megy vissza, amikor még funkcionáltak.

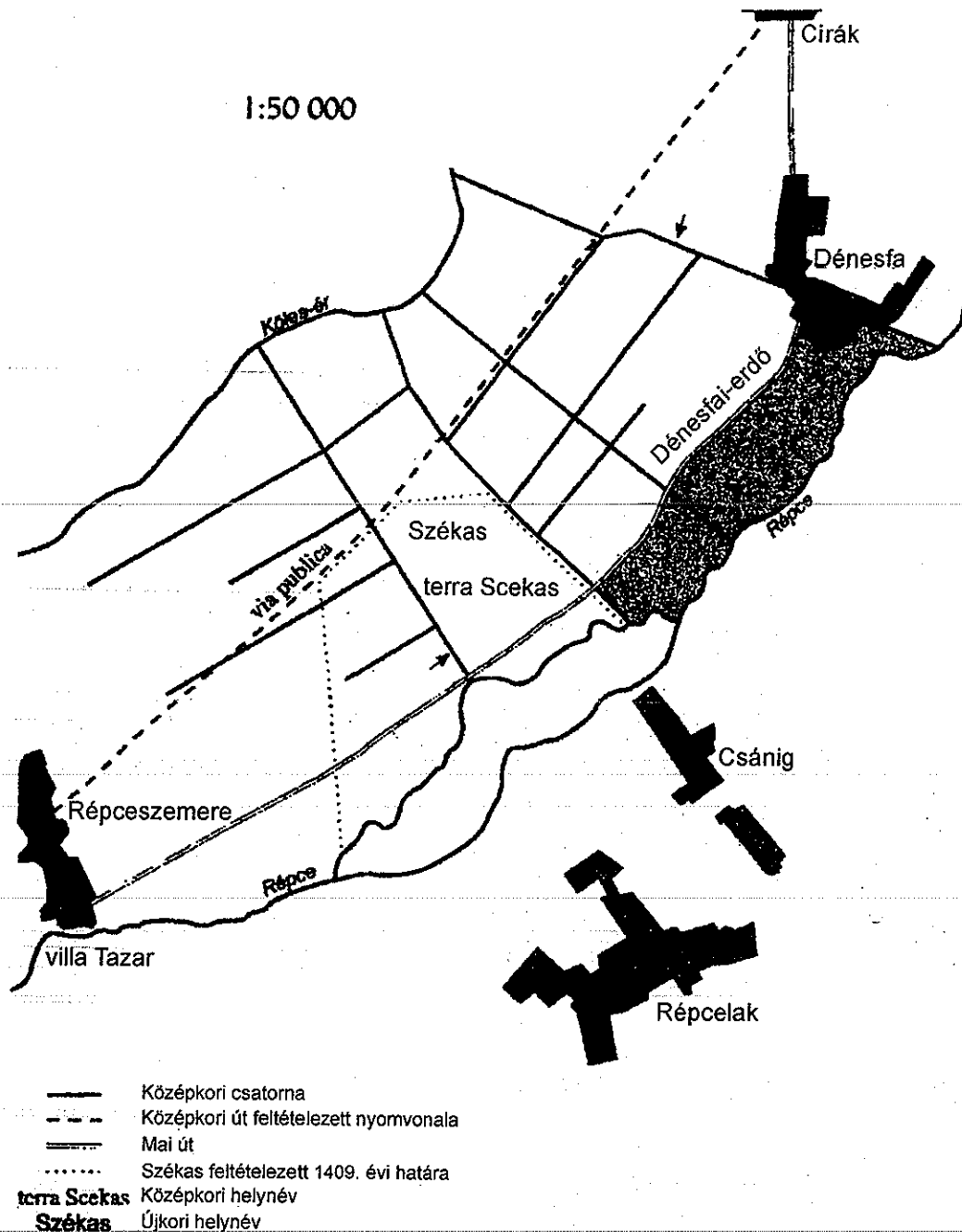
A kutatási eredmények révén jól rekonstruálható az egykori csatornák vízügyi szerepe (7. ábra). Általában minden vízügyi rendszer valamilyen meghatározott földművelési-állattartási szisztémához kapcsolódik, és szerkezetét, működését annak szükségletei határozzák meg. Az egykori szisztéma központi elemei az általunk hármasszerkezetűnek nevezett csatornák, amelyek többféle vízügyi funkciót láttak el. A csatornák középső medrét kétoldalt töltések közé szorították, ezáltal alkalmasak voltak arra, hogy a környező felszínnél magasabban szállítsanak vizet. A töltések közé zárható vízoszlop magassága 2-től 4 méterig terjedt, a helyi viszonyoktól függően. A töltésezett medreknek nem volt egyenletes lejtése, a mederfenék kisebb ingadozásoktól eltekintve lényegében vízszintes. Ezekben a töltésezett medrekben a víz bármely irányban folyhatott az éppen aktuális vízállástól függően.

Azok a csatornák, amelyek az elsődleges vízfolyásokból ágaztak ki, szinte kivétel nélkül hármasszerkezetűek voltak. Egyértelmű, hogy emelkedő vízálláskor ezen csatornák középső, töltésezett medrei arra szolgáltak, hogy rajtuk keresztül vizet vezessenek ki a folyóból – ha kellett, magasabban a környező felszínnél –, és valamilyen szisztéma szerint osszák szét a többi csatornába. A vizet bizonyos szintig a

6. ÁBRA: AZ ÁRPÁD-KORI CSATORNÁK FŐBB MÉRETBELI ÉS FORMAI VARIÁCIÓI, METSZETREKONSTRUKCIÓK
 A) A kutatott csatornák főbb méretbeli és formai variációi (metszetrekonstrukció)
 B) Ásatási metszetrajok
 (Forrás: Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról.
 In: R. Várkonyi Ágnes: Táj és történelem. Tanulmányok a történelmi ökológia világából. Bp., 2000.)

7. ÁBRA: A KÖZÉPKORI SZÉKAS FALU KÖRNYÉKÉNEK PUSZTAI CSATORNAHÁLÓZATA
 (Forrás: Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In: R. Várkonyi: i. m.)

töltések között tarthatták, de adott helyen ki is engedhették. Egyrészt a halastavakba, amelyek vízügyi szempontból lényegében víztározóként működtek. Másrészt kellő magasság esetén meghatározott területeken áraszhatták szét, öntözés céljából. Ha a rendszerben a vízszint csökkenni kezdett, a víz útja fordított volt. Ilyenkor ugyanezek a hármas csatornák gyűjtötték össze a hálózatból a vizet, és vezették le a folyókba. A csatornák fenekének minden pontja mélyebben van a környező terület legmélyebb részeinél, a csatornák segítségével tehát az egész térséget vízteleníteni lehetett.

A vázolt folyamatban, főként a vízlevezetésben, fontos szerepe volt a hármascsatornák szélső medreinek és a kettős csatornáknak. Az előbbiek nem csupán a töltések kellő mértékű felmagasítására szolgáltak, hanem részben felfogták a töltéseken átszivárgó vizet, részben a víz lecsapolásában működtek közre. A szélső medrek meghatározott pontok felé lejtettek, ahol az oda lefolyt víz zsilipek segítségével került a középső mederbe. Árasztáskor ugyanezek a pontokon juthatott ki a töltések közül. Elzáró berendezések nemcsak az egyes medrek között, hanem a csatornák találkozásánál is voltak, a hármascsatornák és a kettős szerkezetű csatornák egymásba torkollásánál egyaránt.

A kettős szerkezetű csatornákat elsősorban az különbözteti meg a hármascsatornától, hogy nem képesek a vizet a környezetnél magasabb szinten meghatározott helyre szállítani, továbbá csak helyileg és csak időnként folyhatott bennük víz, míg a hármascsatornák középső medrében szinte folyamatos vízáramlással kell számolnunk. A kettős csatornák fő jellemzője az eltérő magassági szinteken való elhelyezkedés és a változatos lejtési viszonyok. Rendeltetésük a töltésezett medrekből kapott víz szétterítése-kiárasztása és ugyanide való összegyűjtése-levezetése volt. E funkciót sajátos szerkezetük szemlélteti legjobban. Azáltal, hogy a kitermelt földet nem kétoldalra, hanem a két árokmeder közé hányták, a víz akadálytalanul kijutott a medrekből elárasztáskor, és zavartalanul vissza is került lecsapolás idején. A medrek közötti töltésnek ezenkívül sajátos funkciói is voltak. Lehetővé tette, hogy a két meder egymástól függetlenül is működhessen, így módon az általa elválasztott területrészeket külön-külön is el lehetett árasztani, illetve lecsapolni. A tavakban pedig meghatározott vízfelületeket rekesztett el egymástól, amely az okszerű tógazdálkodás alapvető kritériuma.

Azáltal, hogy a folyók vize mesterséges medrek és tavak sokaságában folyt szét, lényegében megszűnt az árvízprobléma, hiszen a vizek megoszlása révén az áradás már messze nem érhetett el olyan magas szintet, mint a csatornarendszer megépítése előtt. Ennél is fontosabb, hogy a korabeli társadalom lehetőséget kapott a vízszint szabályozására. A rendszer fenntartói egyes medrek elzárásával vagy éppen megnyitásával egészen aprólékosan manipulálhatták a vizek magasságát, bizonyos területek elárasztása céljából felemelhették a vízszintet a kívánt magassáig, majd gyorsan le is vezethették a fölös mennyiséget. Nagyon fontos hidrológiai kiegyenlítő szerepe volt a tavaknak, amelyek magukba fogadták a nagy víztömegeket, aszályos időben pedig vizüket öntözésre lehetett felhasználni.

Az árvízkezelés – talán helyesebb vízmanipulációról beszélni – mellett nem szabad megfeledkeznünk a csatornarendszer másik hidrológiai funkciójáról, a terület víztelenítéséről sem. Az árasztások idejét kivéve a lecsapolás a leírt módon, folyamatosan működött, tehát a víz első lépésben a kettős csatornába és a hármascsatornák szélső medreibe került, ahonnan zsilipek segítségével a töltésezett medrekbe folyt, amelyek a folyókba vezették.

Az öntözés módja elsődlegesen az árasztás lehetett, amit azonban egyéb felületi öntözési eljárással is kombinálhattak. Részben az árasztásból, részben a vizsgált terület jellegéből következően elsősorban rétek-legelők öntözésére gondolhatunk.

Figyelembe kell venni ezzel kapcsolatban a kiárasztott vízben lebegő finom hordalékot is, amely folyamatosan „trágyázta” a területet. E két tényező együtt, hozzászámítva még az árasztásokat folytonosan követő víztelenítéseket, a fűtermés jelentős minőségi javulásához és mennyiségi növekedéshez vezethetett. Számolnunk kell a művelt területek valamilyen szisztéma szerinti öntözésével is, hiszen a csatorna-rendszer ennek a lehetőségét is magában hordta.

Egy sűrű csatornahálózat számára a legnagyobb veszélyt a legelésző állatállomány jelentette, az állatok ugyanis állandó mozgásukkal tönkretelthették a csatornákat. Ebből a szempontból különös jelentősége lehetett a csatorna-rendszer sajátos, sáncszerű formájának, amely egyben „védelmi” célokat is elláthatott, megakadályozhatta, hogy az állatok átkeljenek rajta.

A sáncszerű szerkezet nemcsak a csatornák védelmét segíthette elő, hanem azon területekét is, ahol az állat jelenléte nem volt kívánatos. A legelő állatok elkerítése, távol tartása a művelt területektől, kaszálóktól vagy azok egy részétől, állandó problémát jelentett a paraszti gazdálkodásban. A megoldást a sűrű bokros sávokban, az úgynevezett gyepűkben találták meg, amelyeket a hatékonyabb védekezés érdekében helyenként kisebb árkokkal kombináltak. Innen nézve csatorna-rendszerünk egyetlen hatalmas kerítés- (gyepű-) rendszernek is felfogható. Így össze tudták egyeztetni a sűrű csatornahálózat létét az állattartás érdekeivel, ami annál inkább fontos lehetett, mivel maga a rendszer is részben a fűtermő területek vízrendezése céljából született.

A csatornahálózatok létezése magas szintű társadalmi szerveződést, viszonylag nagy népsűrűséget és virágzó gazdálkodási rendszert feltételez. A 11–12. század folyamán Magyarország lakosságának túlnyomó többségét jelentős mértékű közmunkára kötelezték, melyek közül az egyik „árkok”, azaz csatornák ásása volt. Ezek az adatok önmagukban is szervezett vízépítésekre utalnak, felfedik előttünk a szerveződés formáit.

A korszakban meghatározó jelentősége volt a királyi birtokok túlsúlyának, amely az államszervezet alapját képezte. A megyék területének nagyobb részét lefedő vár-birtokokra és udvari birtokokra épült fel az erősen hierarchizált várszervezet és udvari szervezet, amely az ott élő népelemeket fogta össze. A vár- és udvari népek tizedekbe (*decurionatus*) és századokba (*centurionatus*) szervezve éltek, előjáróik a tizedesek (*decurio*) és a századosok (*centurio*) voltak. A hierarchia élén állt az ispán és helyettese, az udvarispán. A tized- és századszervezeteknek az adóztatásban, igazságszolgáltatásban és nem utolsósorban a közmunkák megszervezésében volt szerepe. Ezek a hierarchikus intézmények a társadalom és vele az országterület nagyobb részét átfogták.

A 13. század folyamán a királyi birtokok eladományozása folytán az említett hierarchikus szervezetek szétestek, és létrejött a középkor klasszikus világa a maga szétaprózott birtokstruktúrájával és ennek megfelelően szétaprózott társadalmi képLETEIVEL. Takács Károly nézete szerint az Árpád-kori csatorna-rendszer romlott formában a késő középkori és újkori fokgazdálkodásban élt tovább.

A Kárpát-medence erdei a honfoglalás idején

A Kárpát-medencében a legmélyebb térszín az ártereké, ezek a tartósan, vagy átmenetileg rövidebb időre vízzel borított térségek, fűz-nyár ligetek, szil-kóris-kocsányostölgy elegyes, magasártéri szálerdőkkel, hínáros-nádas mocsarakkal, tőzeges rétláppokkal, de a mainál kevesebb szikessel. A rétlápok közel a 18. századig érintetlenek maradtak. A vadban gazdag tölgyesek kitűnő makkoltató helyek, irtásuk főképp dús fűvű rétek és legelők kialakulásához vezetett.

A következő, immár árvízmentes szint a klímazonális, azaz az általános éghajlattól megszabott erdős pusztai tatárjuharos-lösztölgyesek és a homokon a pusztai és gyöngyvirágos tölgyesek zónája. A lösztölgyesek uralkodó tölgyfaja a Kárpát-medencében már nem az európai szárazföldi, a Volgáig elterjedt kocsányos tölgy, hanem a Földközi-tenger körül elterjedt molyhos tölgy vagy rokon fajai és a csertölgy. Ez is jelzi, hogy a Kárpát-medence (és a Kelet-Balkán) síkságainak éghajlatában a dél-orosz-ukrán erdős pusztával szemben a Földközi-tenger vidéki vonások erőteljesen jelentkeznek.

A késő újkőkor és a bronzkor embere már meglehetősen fejlett földművelő kultúrával rendelkezett. Elsősorban a löszös hátaik termékeny csernozjom talajú gyepeit törte fel, vagy legeltette. Kétségtelen, hogy a honfoglalás korában a löszhátaik sztyepperétjei, száraz legelői, gyepei már igen kiterjedtek lehettek. Innen húzódtak rá az Árpád-korban kialakított megye- és községhatárookra, s így maradtak fenn a löszpuszta-rét jellegzetes fajai a füves mezsgyéken még az újkori, egészen szántóvá átalakult tájban is. Az úgynevezett sztyeppévek az Alföld szívében, a Kiskunság közepén sem érik el az 50 százalékos gyakoriságot, mégis a szélfújta homok tulajdonságai miatt itt a szukcesszió, azaz a növénytársulások egymásra következőzése nem juthatott el a klímazonális erdőtársulásokig. A záró társulás a nyáras-borókás füves bozótja. Ez a Duna-Tisza közti homokra vonatkozó középkori oklevelekben is megmutatkozik. Ehhez képest csak magasabb talajvízszint mellett alakul ki gyöngyvirágos-tölgyerdő.

Az erdős puszta nyíltabb tölgyesei után a Kárpát-medencében mintegy 250 m feletti magasságtól felfelé a dombsági zárt tölgyesek széles öve következik. Északabbra és nyugatabbra a pannóniai cseres kocsánytalan tölgyes, míg keletebbre a dáciai-moesiai tölgy-elegyes erdő alakult ki. A pollenspektrumok tanúsága szerint a kora vaskortól kezdve mindvégig növekvő nyírfapollenarány jelzi az erdőtakaró fellazulását s az égetéses irtást. A honfoglalók félnomád-földművelő népessége számára ez a zóna eléggé nyitott lehetett.

A feljebb következő hegyvidéki, teljesen zárt és mély árnyékú gyertyános-tölgyes-bükkösök, még magasabban a jegenyefenyves-bükkösök zónáit általánosan elfogadott vélemény szerint a honfoglalók nem szállták meg, noha a főemberek a nyári félévben a felső folyóvölgyek legelőit felkereshették lovaikkal és marháikkal. Kivételnek tekinthetők a nyugat-dunántúli gyepeúlvék, ahol már a római, később a Karoling-uralom alatt a csapadékos dombság gyertyános-bükkösei s a kavicshátaik

tölgyes-erdei fenyvesei tartósan megritkultak. A Székelyföld lucfenyvesével övezett medencéi ugyancsak gyéren megszállt gyepűelvének tekinthetők.

Említésre méltó, hogy a Felvidéki-érchegység egységes neve Selmecebányától Kassa vonaláig már a 13. században Fekete-erdő volt, ami zárt fenyves erdőt jelent, holott azóta a fenyves a hegység déli oldaláról nagyrészt eltűnt.

Egy hosszabb meleg, aszályos időszak kihatott az erdők alakulására is: a 9–12. századi viking korszakban az erdőhatár feltételezhetően 100–200 m-rel magasabban húzódott. Tardy János ábrázolta a Keleti-Alpok posztglaciális és holocén klímaingadozásait, eszerint 900 előtt a 1,5 fokkal melegebb évszázadokban a hóhatár 200 m-rel, az erdőhatár pedig 100 m-rel húzódott magasabban.

Bizonyos, hogy már a Kárpát-medence kevésbé ismert őslakói, a kelták és szarmaták nagyban irtották – valószínűleg égetéssel – az itteni erdőket. Elsősorban legelőkre, rétekre volt szükségük, hogy állatállományukat fenn tudják tartani. A későbbi törzsek, mint a metanaszta jazigok és géták mezőgazdasága már magas színvonalon állt, jelentős területeket törhettek fel művelés céljára. A római uralom idején a Dunántúlon és az Alföld peremén történt jelentős erdőpusztulás, a későbbi népvándorlás kori mozgalmak, a különféle pásztornépek váltakozó uralma alatt tovább csökkent a Kárpát-medence belső területein az erdők kiterjedése. A pollenanalízis szerint a kora középkortól, közelebbről a késő avar és a Karoling-kortól mutatkozik erőteljes erdőirtás; a mindvégig növekvő nyírfapollenarány jelzi az erdőtakaró föllazulását, azaz az égetéses irtást. A honfoglalás idején a hegyvidékeket nagyjából erdő borította, és a medence belső területeinek erdősültségét is legalább 60 százalékra lehet becsülni, ám a zárt erdők és a ligetes puszták arányát egyelőre nem ismerjük, csak arról tudunk, hogy az ember megtelepedése mely tájakat, erdőöveget érinthette legelőször.

Az első életkamrák minden bizonnyal az alföldi löszterületeinken lehettek, ugyanis itt voltak a legkiterjedtebb gyepterületek (löszpuszták), itt voltak a legtermékenyebb (csernozjom) talajok, s itt lehetett könnyen kiirtani a kevésbé zárt lösztölgyeseket. Másodikként az alföldi homokterületeket vehették birtokba. Itt a viszonylag nagyobb kiterjedésű, zártabb erdőségek kiirtása után juthattak soványabb legelőkhöz. A harmadik tipikus alföldi táj, az ártér meghódítása csak jóval később következhetett be. A sok veszedelmet rejtő vízi világ, a kiirtott ártéri erdők gyors regenerálódása meghátrálásra, később szivós munkára készítette a birtokba vevőket. Miként a régészeti leletek is bizonyítják, a megtelepedés nagyjából az alföldi területeken ment végbe, a hegy- és dombvidékekből csak az alföld peremi, elsősorban cseres-tölgyesekkel fedett régió szenvedte meg mindenképpen az ember tevékenységét. A magasabb régiók erdei, gyertyános-tölgyesek, bükkösök és kiváltképpen a *silva nigraként* emlegetett fenyvesek érintetlenül álltak még a honfoglalás időszakában. Kivételt képeztek a nyugat- és délnyugat-dunántúli gyepűelvék, ahol már a római, később a Karoling-uralom alatt a csapadékos dombvidékek gyertyános-tölgyesei, bükkösei, a kavicshányatok fenyőelegyes tölgyesei tartósan megritkultak.

A megtelepedett törzsek földközössége egyben az erdő közös használatát is jelentette. Amikor létrejött a Magyar Királyság, akkor az ősi tulajdonviszonyokból először a királyi erdőuralom vált ki. Ekkoriban minden szolgálat jutalma földbirtok adomá-

nyozása volt, így először az egyházak, majd a 13. század közepétől a nemesség és az egyre gyarapodó városok bőven kaptak a királyi erdőbirtokokból. Ezzel együtt járt a vadászati és halászati jog is. Az akkori erdőgazdálkodásra, helyesebben az erdők haszonvételére még a rendszertelenség volt a jellemző, akkor és ott vágtak, amikor és amire éppen szükségük volt. A települések környékén, a könnyen hozzáférhető helyeken tűzifát termeltek, a távolabbi részokről a várak, erődítmények, hidak, házak építéséhez szükséges épületfát vették ki. Az erdők felújításával még nem foglalkoztak, a lombos állományok többnyire sarjrol, a fenyőállományok magról újultak fel. A levágott területek legeltetése azonban nagyon sok helyen tartósan megakadályozta a felújulást, így az erdőterület rohamosan fogyott.

Az erdőirtás nagyobb méreteket a tatárjárás (1241–1242) után öltött. Ekkor ugyanis az elnéptelenedett területekre idegenből hoztak népeket, a soltészeket Felső-Magyarországra vagy a kenézeket Erdélybe. A telepesek a Kárpátok erdőrengetegét a településük jelentős körzetében rövid idő alatt szántóföldre vagy legelővé változtatták. Az Árpád-ház kihalásának idejére (1301) a sorozatos és nagy területű adományozások miatt a királyi erdőterület lényegesen megcsappant.

Gyepűterületek és hegyvidékek

A táj nyújtotta védelmi lehetőségek kihasználásának, megerősítésének a leghatékonyabb módja a magyar államot övező természeti táj védővonalként való felhasználása, megerősítése volt. A honfoglaló magyarok nem szállták meg a hegyes vidékeket, gyakorlatilag csak a mezőgazdaságilag könnyebben művelhető sík területeken rendezkedtek be. Innen az ország határáig húzódó széles sávban csak kis létszámú, főként katonai őrfeladatokat ellátó csoportok éltek. Az erdős, nem művelt, gyakorlatilag lakatlan táj volt a gyepűelve. Fatorlaszok emelésével, árkok ásásával, folyóvizek mesterséges árasztásával, az egyes nem őrzött utak elrekesztésével a rajta való áthaladást még tovább nehezítették. A Kárpátok irányában nem kellett különösebben nagy erődítéseket emelni, elegendő volt a néhány átjáró hágóhoz vezető utat védhetővé tenni. Délen Orsovától Nándorfehérvárig a gyepű vonalát hosszú ideig a Duna képezte. Nagyobb gondot fordítottak a nyugati gyepűvonalra, ahol az esetleges támadóknak nem állta útját jól védhető hegység vagy széles folyóvíz. A Duna mocsaras vidékét és a Rába környékét, a Fertő tó és a Hanság mélyvízi területeit igyekeztek összefüggően járhatatlanná tenni. Ez nem volt nehéz, mert a Fertő tó a rómaiak által létesített lecsapolócsatornák eldugulása miatt megnagyobbodott. A gyepűket később többvonalúvá tették, s ez a védelmi rendszer többször jó szolgálatot tett. A gyepűkapukat lehetőleg nem a természetes akadályok gyengébben védhető pontjain alakították ki. A zalai Vaskapu például Zalában egy mocsárral környezett hegy nyergében található, azaz a bejönni szándékozókat erre a jól védhető útra kényszerítették, miközben a nehezebben védhető környező sík területeket elárasztották. A 12. században a nyugati gyepűvonalakat közelebb tolták az ország határaihoz. A 11–13. század folyamán „végigvonult” északon és keleten a gyepűvonalnak a síkság pereméről a Kárpátok

hegyvonulatáig való áthelyezése. A korábbi gyepű területére fokozatosan újabb és újabb népcsoportok települtek be. A 13. század derekán a fő védelmi vonal már a Kárpátokban húzódott. A Szepességben a délről folyó betelepődéssel párhuzamosan észak felől is folyt egy lengyel betelepítés, a gyepűelve fokozatosan keskenyedett. A 12. század közepén Freisingi Ottó püspök még „erdők, melyek a lengyeleket és a magyarokat elválasztják” néven említi a gyepűt. Ez a vidék a 14. századra fokozatosan megszűnt kiterjedt elválasztó sáv lenni.

Vadászat az Árpád-kori Magyarországon

A 10. századi források alapján kétféle vadászati módról van tudomásunk. A katonászkodó réteg társas vadászatokon gyakorolta ügyességét, a nép nagyobb része viszont részben védekező vadászatot folytatott, amellyel a nyájtól igyekezett távol tartani a ragadozókat, részben pedig különféle eszközökkel fogták a vadat, annak húásával kiegészítve a táplálkozásukat. A kétféle vadászat a használt eszközök tekintetében is alapvetően különbözött egymástól.

Bölcs Leó bizánci császár írta le a magyarok harci gyakorlatként használt vadászatának a módját: „A vadak ellen felállított lövészek csatasora vékony, szétszórt, nem úgy mint a görögöknél [...]. Van más módja is a vadászatnak, mely lovassal is kivihető, s mely a szkítáknál van szokásban. Feloszlanak a lovasok, többnyire íjászok 5 vagy 10 emberből álló szakaszokra és kiosztják magok közt a vadászati terület külső körét. Amint a tér előnyomulásukban összebb szorul, s a vad közeledik, saját helyökből előállnak s nyilaikat használják, amint lehet. Csakhogy ez a mód több fáradságot és gyakorlatot kíván minden egyes embertől s bajba ejtheti az újoncokat, fárasztja a lovakat és rendetlenséget hozhat közéjük.” A honfoglalás kori sírokból előkerült leletek között olyan nyílhegyek is akadnak, amelyek kifejezetten vadászati célt szolgáltak.

A védekező vadászat eszköze elsősorban a vadfogásra ásott verem. Ezt legtöbbször a nyáj körül ólálkodó farkas megfogására készítették. Aljára hegyes végükkel felfelé álló karókat is rögzítettek, amelyek a beleső állatot rögtön felnyársalták. Vadfogásra a csapdáknak különféle fajait használták. Ezek közül említést érdemel az íjas csapda, amely egész Euráziában elterjedt volt. A bolgár-török népekkel való érintkezés korára vezethető vissza sok madárfogó eszköz megismerése. Valószínű azonban, hogy a magyarság már jóval korábban használta a halászhálókat madárfogásra. A solymászat pedig kifejezetten a sztyeppi népek egyik kedvelt vadászati módja volt.

A Kárpát-medence 10. századi viszonyai között a folyók kiterjedt árterületei és a sok mocsár kedvező életfeltételeket teremtett vadnak, halnak egyaránt. A vízimaradaraknak az a sokasága, amely még ma is jellemzi az Alföld némely vidékét, a középkor idején általános lehetett. A honfoglalás idején a Kárpát-medence területének feltehetően kétharmad részét erdő borította. A magyar törzsek inkább az Alföldet és a dombvidéket szállták meg, az erdővel borított hegyvidékek alkalmatlan területek voltak a nagyállat-tartó népesség számára. A 13. századtól azonban megindult az

erdős hegyvidékek betelepítése idegenből hozott telepésekkel. Ezeknek elsősorban az északnyugati Felvidéken és Erdélyben adtak királyaink nagy kiterjedésű földterületeket azért, hogy az erdő kiirtásával a földet művelhetővé tegyék. Az erdőirtó soltésziségek (*Schulteiss*, latinosan *scultetus*, bíró) különleges helyzetét privilégiumok határozták meg. Lényegében ilyen szerepük volt Erdélyben a kenézségeknek is. Ha nem is ilyen nagy mértékben és szervezeten, de más országrészekben is irtották az erdőt, s ez alól az Alföld sem volt kivétel.

A középkor idején ezzel ellentétes tendenciák is megjelentek. Háborús időkben, különösképpen a tatárjárás idején kiterjedt művelt területek vadultak el, s az erdő gyakran visszahódította korábbi területét. Ilyen vidékekre vonatkoznak a középkori oklevelekben gyakran felbukkanó „elhagyott, lakatlan erdő” (*silva deserta, inhabitata, inculta, vacus*) kifejezések. Az erdők kiterjedésében, amelyek a vadállomány döntő részének jelentették az élőhelyét a Kárpát-medencében, egészen a 13. század végéig nem mutatkozott erőteljes csökkenés. Ugyanakkor egyes vadfajokra az emberi települések sűrűsödése, a lakosság lélekszámának növekedése és a vadászat kedvezőtlenül hathatott. Az állatcsontmaradványok alapján úgy tűnik, hogy a középkori húselátásban a vadászat és a vadak jelentősége csökkent a háziállatokhoz képest, a 12–13. században a népesség lényegesen kevesebb vadhúst fogyasztott, mint a honfoglalás idején. A vadászat társadalmi szerepe is változott, egyre fontosabbá vált, mint a nemesek szórakozása, illetve mint a harci gyakorlat egy formája.

Vadászati jog

A honfoglalás korában a vadászat, mint személyes jog, minden szabad magyart megilletett. A vadászati jog az államalapítást követően jelent meg Magyarországon. Ugyan a középkor évszázadait egészen 1504-ig elméleti szempontból a szabad vadászat korának tartják, valójában azonban a földbirtoklás jogi szabályai korlátozták a vadászati jogot. A vadászati jog tiszta formában nem létezett, a középkori magyar jog ezt a kérdést nem szabályozta. A vadászati jog alapvetően a birtokjog tartozéka volt, s ilyen formában mind a királyi adománylevelek, mind pedig a szokásjog szabályozta.

A korai adománylevelek még nem tartalmazzák a birtokhatárok leírását, de legtöbbjük felsorolja a tartozékokat. A kortársak természetesnek tekintették, hogy a megadományozott a hegyekkel, völgyekkel, erdőkkel, szántókkal, rétekkel együtt kapja a birtokot, hiszen azok jogi értelemben „alkotórészek”. A tartozékok közül a különböző haszonvételek (rév, vám, malomtartás) érdekesek számunkra, mert ezek között szerepelt a halászat és a vadászat is. Ugyanakkor a vadászati jogot csak nagyon ritkán említik. A középkori magyar jogfelfogás a vadászati jogot a földbirtokra vonatkozó jogokkal hozta összefüggésbe. A vadászati joggal – a birtoktól függetlenül – a király sem rendelkezett, ami azt jelenti, hogy a vadászati jog nem lett *ius regium*, királyi jog. A magyar gyakorlattal ellentétben a vadászati jog regálé joggá válása a középkori német területeken általános jelenség volt.

A vadászatot tehát mindenki a saját birtokán gyakorolhatta – néhány vallási szempontból elrendelt korlátozástól eltekintve – teljesen szabadon. A 13. század elejéig a királynak az ország területével való rendelkezési jogát nem határozták meg közelebbről. Így a közjogi kérdések nem határolódtak el élesen a magánjogiaktól. A király rendelkezése alatt álló területek – jórészt hatalmas erdőségek – elsősorban a vadászat okán voltak az uralkodó számára jelentősek. Egy-egy terület eladományozása azonban – a források tanúsága szerint – a gyakorlatban nem jelentette azt, hogy azon a király népes kíséretével ne vadászott volna a későbbiekben is. Feltételeznünk kell, hogy a terület birtokosa szívesen látta itt a népes vadászsereget, élén a királlyal. A 13. század elejére azonban megerősödött a földbirtokos nemesség öntudata, s egyre nehezebben viselték ezeknek a „megszállások”-nak a terheit. A formálódó nemesség jogait védelmező, 1222-ben kibocsátott Aranybulla 3. cikkelye határozottan kimondta a nemesek és az egyházak javainak védelmét: „Hívatlan sem házakra, sem falujokra nem szállunk.” A vadász kíséretre vonatkozott a 15. cikkely, amely szerint a „lovászok, pecérek és solymászok a nemesek falvaira szállani ne merészeljenek”.

A saját birtokon való vadászás elve azt is jelentette, hogy akinek nincs saját birtoka, annak nincs hol vadásznia. Ám ha meggondoljuk, milyen hatalmas birtokterületek voltak az egyházak és egyes világiak birtokában, kétségtelen, hogy azokon a birtokos nem egyedül gyakorolta a vadászatot. A birtokkal együtt adományozott (vagy eladott) szolgák nyilvánvalóan csak uruk számára vadásztak. A késő középkor évszázadaiban kialakult gyakorlat szerint a jobbágyok és a familiárisok foghattak vadat a saját céljaikra is, a földbirtokos pedig rendszerint szemet hunyt efölött.

Vadászati szervezet

A vadászati szervezetek a királyi uradalmakban szerveződtek meg először. A királyi uradalmak várispánságok szerint tagozódtak, amelyeknek kialakítása már I. (Szent) István (997–1038) idejében elkezdődött, ám csak a 13. században épült ki teljesen, viszont a 14. századra felbomlott. A várispánsághoz hasonló területi szervezet volt a Csepel-sziget, a bakonyi erdőispánság, valamint Máramaros és Bereg. Csepel mint királynéi birtok szerepelt, a bakonyi erdőispánság pedig elsőrendű fontosságú királyi vadászterület volt. A bakonyi *comes* nem más, mint a királyi vadászok ispánja, aki közvetlenül a királyi udvarhoz tartozott.

A vadászat különféle módjait más-más tisztségviselők intézték. Az oklevelek a vadászatot és a madarászatot gyakran külön említik. A madarászat valójában kétféle tevékenységet jelentett, részint a ragadozó madárral való vadászatot (elsősorban a solymászatot), részint pedig a többi más módon űzött madárfogást. Ennek megfelelően elkülönült a két foglalkozás, voltak solymászok (*falconarii*) és madarászok (*ancupatores*). A solymászat ezekben az évszázadokban egyik külön módozata volt a vadászatnak, amely művészi fokra fejlődött. Nagy Lajos király solymászmestere volt Magyar László (*Ladislau Hungarus*), aki könyvet írt a sólymok tartásáról és idomítá-

sáról. Könyve sajnos elveszett, csupán néhány részlet maradt fenn belőle Eberhard Hicfelt hasonló tárgyú könyvében.

A hódbőr nagy forgalmi értékének köszönhetően megbecsült foglalkozás volt a hódfogás, a hódászok külön szakmai szervezetet is létrehoztak. Az Árpád-házi királyok okleveleinek tanúsága szerint királyi hódászok (*castorionarii*) gyakorlatilag az egész ország területén éltek.

A tradicionális világban a vadászat kutya nélkül elképzelhetetlen volt, így voltak különféle kutyás szervezetek is az Árpád-kor idején. Feladatuk a vadászkutyák tartása, gondozása és vadászatra idomítása volt. Az oklevelekben általában pecéreknek, latin néven *caniferinek* nevezték őket. Az Aranybullában (1222) is megemlékeztek a pecérekről, a solymászokkal és a lovászokkal egyetemben.

A vadászattal közvetve kapcsolatban voltak egyéb foglalkozású „népek” is, így a lovászok, szekeresek és ijkészítők. Ez a királyi vadászati szervezet azonban a királyi birtokok tömeges eladományozása következtében az Árpád-ház kihalását (1301) követő évtizedekben felbomlott. A 14. században már alig találkozunk említésükkel, és ha mégis előfordul, akkor már csak múlt időben.

A középkori Magyarországon a ruházzkodásban nagy szerepet kaptak a vadprémek. Különös jelentősége volt a főurak öltözködésében a nyestprémeknek, amelyekből a legtöbb Szlavóniából és Erdélyből került a piacra. Az Árpád-korban kétségkívül kialakult a vadbőr értékesítése, kereskedelmi forgalma, és valószínű, hogy szűkebb körben ugyan, de a vadhús is piaci áruvá vált. Magyarországi városok számadáskönyveinek tanúsága szerint a 15. században számos helyen mindennapos dolog volt a nyúlnak és a fogolynak piaci adásvétele. Az előkelők étkezésében meghatározó részt képviseltek a húsok, gyakran ez vadhúst jelentett. Mindenekelőtt szarvas, őz és nyúl, a madarak közül pedig fogoly, seregély, fácán került a módosabbak asztalára. A páva a középkorban fejedelmi ételnek számított, különösen töltve. Az indiai tyúk, a pulyka pedig a legnagyobb ritkaságszámba ment. Külföldi utazók említik a daru és tuzok piaci árusítását.

A vadászat fontossága arra ösztönözte a birtokosokat, hogy törődjenek a birtokukon élő vaddal. Természetesen túlzás lenne azt feltételezni, hogy vadóvással, téli etetéssel szélteben-hosszában foglalkoztak. A téli vadetetés azonban mégis valószínűsíthető. Lehetséges, hogy már az Árpád-korban is létesítettek sózókat. Erre vonatkozóan egyetlen hiteles történelmi adatunk van: II. Géza király (1141–1162) 1157-ben kelt ólompecsétes oklevele, amelyben az esztergomi egyháznak adományozta a párkányi és nánai sóvámot, amely egyébként királyi jövedelem volt. Az oklevél záradéka a következő rendelkezést tartalmazza: „A harmadik évben azonban, amikor én óhajtom és elrendelem, 100 sót kell a földre helyezni ott, ahol a szarvasok összegyülekezni szoktak.”

A vadaskertek egyaránt szolgálták a vadóvást, a vadászatot és a földbirtokos vadászúr szórakozását, valamint gyönyörködtetését. Magyarországon már az Árpád-házi királyok idejében létesültek vadaskertek. Az első, kimondottan vadaskertet említő oklevél IV. Béla király (1235–1270) idejéből való. A zólyomi vadaskert nyolc óréről egy 1256-ból keltezett oklevélben olvashatunk.

A királyoknak és a főuraknak voltak kedvenc vadászóhelyeik, egyik-másikon később vadaskert létesítéséről is van adatunk. Ilyen volt például Csepel-sziget, amely Árpád fejedelemnek és utódainak szállásterülete volt, azután királyi, majd királynéi birtok lett. Bizonytalan adataink vannak egy Esztergom környéki vadaskertről, valamint a Nyulak-szigetén, a Margit-szigeten kialakított vadaskertről.

Állattartás és mezőgazdálkodás az Árpád-korban

A honfoglalás kora

A Kárpát-medencének a 9. század második felében csapadékosabbra változott viszonyai kedveztek annak, hogy a szárazabb pontusi sztyeppéről érkezett magyarság ezen a vidéken életmódjának megfelelő természeti környezetet találjon. A megtelepedő magyarok és a csatlakozott népek birtokba vehették az erdős-dombos vidéken honos állatokat (például a tőzegjuhót), de akik a szárazabb pusztákhoz szokott állatokkal jöttek, a nedvesebb kárpáti peremvidékek legelőit elkerülték.

A honfoglaló magyarok földműveléséről gyakorlatilag nincs adatunk. Dzsajháni 880 körül azt írja a magyarokról, hogy „sok szántóföldjük van”, de nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a szántóföldeket kik művelték. Mivel a nomád népeknél a földműves munkát döntően idegenek (foglyok, szolgák) végezték, erre gondolhatunk a magyarok esetében is. Nem véletlen, hogy – mint Dzsajháni hírül adja – a magyarok „súlyos élelmiszeradókat vetnek ki” a szlávokra. Eszerint élelmiszer-szükségletük egy részét idegen népektől szereztek be. Ugyanez a gyakorlat folytatódott a honfoglalást követően, amikor nyugat-európai portyáik során rablással biztosították élelmüket. A nomádok is folytathattak valamiféle egyszerűbb földművelést, analógiák alapján feltehető, hogy leginkább a gyors érésű kölest termesztették. A földművelés esetlegességére utal, hogy alig van maglelet a honfoglalás korából. A honfoglalás kori és a 960–970-es évekig terjedő időből származó sírokból nagyon kevés mezőgazdasági munka végzésére szolgáló eszköz (sarló, kasza, kapa, fenőkő, nádvágó) került felszínre. A 11. századi telephelyeken és sírokban fennmaradt mezőgazdasági munkaeszközök és őrlőkövek a terjedőben levő földművelést bizonyítják, ugyanakkor ezek 10. századi előzményei ma még nem ismeretesek.

A nomádok klasszikus állata a juh és a ló volt. A forrásadottságok jellegéből következően sokkal több információnk van a lóról, mint a juhról. A Kárpát-medencei 10. századi régészeti leletek közül ismerünk juhnyíró ollót és lóvakarót. A rideg állattartás dominanciájára maga a nomád életforma a bizonyíték, de írott forrás is ezt támasztja alá. Nincsenek ugyanakkor adatok arról, hogy az istállózó állattartás már ekkor megjelent volna. Az elterjedt lótartást (illetve a temetkezési hagyományokban a ló kitüntetett szerepét) támasztja alá, hogy a 10. századból származó sírok állatcsontanyaga döntően ló. A honfoglalás kori (valójában 10. századi) temetőkből ló-, borjú-, juh-, kecske-, továbbá tyúk- és lúdcsontokat ismerünk, de a letelepedettséget leginkább bizonyító sertéscsontok hiányoznak.

A Kárpát-medencébe érkezett honfoglalók nyájaikat kísérve nyáron a sarjadó fű által megszabott utat járták, télre pedig mind gyakrabban állandó szálláshelyre tértek vissza. Ezeken az (időlegesen) állandó szállásokon szaporodni kezdtek a nem ridegen tartott állatok (szarvasmarha, sertés), s teret nyert a földművelés is. A 10. század utáni lelőhelyekről búza, rozs, árpa, köles, kender, len termesztése mutatható ki. A földművelés nagyobb mérvű terjedésével azonban csak a 10. század végétől kezdődően számolhatunk.

Mezőgazdaság és állattartás

Forrásaink ellentmondó képet hagyományoztak ránk a 11. századi magyarság életmódjáról. A 11–12. század fordulóján kiadott törvénykönyvnek több cikkelye egyértelműen tanúskodik a földművelés, a szőlőkultúra Kárpát-medencei jelenlétéről. A tihanyi apátság 1055. évi alapítólevele 20 ekéhez 60 szolgacsaládot számított, továbbá a szőlők műveléséhez 20 szőlőst (*vinitor*). Ekéket és szőlőket említett az 1093. évi pannonhalmi összeírás is. Amikor Guibertus apát a 11. század végén az első kereszties had vitézeivel együtt átvonult Magyarországon, megemlékezett, hogy az ország élelmiszerben gazdag, és szólt az asztagokban álló gabonatermésről. Ehhez hasonló adatok igazolják, hogy a 11. században jelentékenyen előretört Magyarországon a földművelés. Míg a 10. században ezt a foglalkozási ágat elsősorban idegenek (szolgák és foglyok) űzhették, a 11. században mind nagyobb számban magyarok is bekapcsolódnak kényszerültek – a feudális birtoktípusok kiterjedése, és saját alávetésük következtében – az agrártevékenységbe. A földművelés és a szőlőkultúra ugyanis nem a lesüllyedő szabadok kezdeményezésére terjedt, hanem kényszerűségből vert gyökeret a feudális birtoktípusokon. Korai törvényeinkből egyértelműen kiderül, hogy megalkotói előnyben részesítették a földműves tevékenységet. Kálmán király (1095–1116) úgy rendelkezett, hogy a bíróság előtt csak annak a tanúságtétele fogadható el, aki meggyónt (tehát hithű keresztény), és akinek szántóföldje van.

Az életmód vonatkozásában értékes híradást hagyományozott ránk a nagyobbik Gellért-legenda, amely pontosan leírta, hogy a püspöknek milyen ajándékokat vittek a hívők. A leltár a 11. század első fele népességének vagyontárgyaira vonatkozik. A férfiak lovakat, ökröket, juhokat és szőnyeget, az asszonyok aranygyűrűket és nyakláncokat vittek Gellért püspöknek (980–1046). E lista – talán az ökröket leszámítva – tipikusan nomád vagyontárgyakat tartalmaz, amelyeket régészeti leletekből vagy leírásokból is ismerünk. A ló, a nomád gazdaságnak a juh mellett a legfontosabb állata, a 11. században is gyakran szerepel a forrásokban.

A lovakkal kapcsolatos istálló a forrásanyagban legkorábban a 11. század utolsó harmadában fordul elő, ám ezt az istállót még hivatalos személyek (a király lovásza és a vár ispánja) a vár külső részében készítették az összefogott kóbor lovak számára. Az okleveles anyagban az első lóistálló 1113-ban szerepel. A 11. században tehát még jelen volt a Kárpát-medence síkvidéki területein a nomadizmus, de a feudális birtok-

formák rohamos terjedése egyre inkább háttérbe szorította a legelőváltó-nagyállattartó gazdaságot, s a földművelés jelentősége mindjobban megnőtt.

Bár a nomád életmód a maga teljességében már nem létezett, maradványai még a 12. század közepén is élhettek. Erre utal Idriszi arab földrajzi író 12. század közepére vonatkozó közlése. Eszerint a szerémségi Nagyolaszi „nagy és szép mezei város [...] Sok gazdagság, kellemes dolog és bőség található benne, lakóira azonban leginkább a nomád életmód jellemző.”

A földművelés elterjedtségét a 12. századi oklevelek lépten-nyomon bizonyítják. Az 1138. évi dömösi oklevélben a méhész és kanász pásztorokat a kenyeret adó népesség közé sorolták, vagyis a pásztorok mellett földet műveltek, és terményeikből eleget tudtak tenni kenyéradási kötelezettségüknek. A földművelés legfontosabb munkaeszköze az eke és az ökör volt. Mivel egy eke vontatásához rendszeresen nyolc ökröt számítottak, és ismerték a csoroszlyát, ezért ezek az adatok kötött talaj, füves terület, legelő feltörésére, intenzív talajmegtanulásra utalnak. A két ökörrel húzott eke bizonyára könnyű eke (faeke) volt. A földművelés tehát mind több területet hódított el az állattenyésztéstől, ugyanakkor annyiban függött tőle, hogy az uralkodó művelési rendszer a vad talajváltás volt. Ez azt jelentette, hogy a megtrágyázott földet fogták be szántónak, s ezt kimerülésig használták, majd minden rend nélkül újabb trágyázott területet vettek művelés alá, miközben a kimerült földet újra gyepverte fel. A földművelés meghatározó ágazatának a gabonatermesztés számított, de elterjedt a szőlőművelés is. A szőlőből bort készítettek, ami a fertőzött kutak és vizek miatt rendszeresen fogyasztott ital volt a középkorban.

Az agrártevékenységben a 12. század a kiegyenlítődés százada. Jelentőségében a földművelés az állattenyésztés mellé került. A második keresztes hadjárat során a Dunántúlon átvonult Odo de Deogilónak is feltűnt a legelők sokasága: „Ez a föld – írja – annyira dús takarmányban, hogy, mint mondják, itt voltak Julius Caesar legelői.” Az állattartáson belül háttérbe szorult a nomád jellegű ridegtartás, és előretört az istállózó állattenyésztés. Igaz, gyakran szerepeltek az oklevelekben szelídítetlen lovak, feltűnően magas egyes birtokokon a juhok száma, és ezek a tények ridegtartásra utalnak, de ugyanakkor megszorodtak az istállókra, hodályokra, aklokra hivatkozó adatok, s csak elvétve lehetett kifejezetten állattartó prédiomot találni. A prédiomok többségében a földművelés elérte vagy túlszárnyalta az állattenyésztés jelentőségét. A 12. századi végrendeletek rendszeresen kitértek az állatállományra, ami jelzi ennek fontosságát. Az állatállomány összetételére részint okleveles adatok, részint állatcsontleletek utalnak. Az 1067–1250 közötti időre vonatkozóan 118 prédiomra kiterjedő vizsgálat szerint 33 prédiomon legeltek nyájak (viszont 63 prédiomon említettek ekét, ekefogatot vagy szántó szolgálakat), de mindössze négy prédiom volt kifejezetten állattartó gazdaságnak minősíthető. A régészeti lelőhelyek többségén a megtelepedett életmódot feltételező szarvasmarha- és sertécsont aránya az összes csontállományon belül abszolút többséget, 51–58 százalékot tett ki. A nomád életmód jellegzetes állatainak, a juhoknak (kecskének) és a lónak az aránya csak 30–35 százalék körül mozog.

A 13. században a földművelés fontosságában, jelentőségében túlnőtt az állattartáson. Megnövekedett a szántóföld értéke a legelőkkel, berkekkel szemben. A mindinkább terjedő földművelés igen becsesnek tekintette a trágyázott földet. 1228. évi adatok szerint trágyás földnek (*terra firmata*) és a művelt földnek (*culta terra*) egyaránt telek (*teluk*) volt a neve, vagyis a földművelés egyre inkább a legeltetett állatok trágyájával feljavított földön folyt. A trágyázott föld szembeállításával a füves földdel (*terra campestris*) arra utal, hogy a század folyamán az ország bizonyos részein és birtoktípusain áttértek a vad talajváltó rendszerről a szabályozott talajváltó rendszerre. Ez a művelési rendszer egy-egy földdarab kimerülése után új, addig mezőgazdasági művelés alá nem fogott terület megmunkálását követelte meg, amelyet előbb állatokkal (esetleg még szilajon tartott állatokkal) trágyáztattak meg. Már nem használták ki végletesen a talaj termőképességét, hanem a művelési idő lerövidítésével (három-öt év) láttak hozzá újabb terület feltöréséhez. Végül, ha már elfogyott a még mezőgazdasági művelés alá nem vont föld, vissza kellett térniük az egyszer már hasznosított területhez, amely ugyan közben fűvéssé vált, de termőképességét nem veszítette el. A szabályozott talajváltó rendszer ciklusainak rövidülése, az egyszer már művelt terület újra és újra eke alá fogása megnyitotta a nyomásos gazdálkodásra való áttérés lehetőségét, ami azt jelentette: évente mindig ugyanazon a területen, véglegesen földművelés alá vont – időnként azonban tudatosan pihentetett – táblákon folyt a művelés.

A földművelés területileg is egyre kiterjedtebb lett. Napirendre került az ország belsejében levő erdők irtása és a terület művelés alá vonása. Az 1220-as években kezdtek el irtani a dunántúli Zselicség erdőrengetegét. Nagy szerepet vállaltak az erdőirtásban az alávetett népelemek, a kedvezményeket élvező *hospesek*, valamint a sűrű erdőktől övezett vidékeken létesült ciszterci apátságok (Pilisszentkereszt, Pásztó, Szentgotthárd). A cisztercieket rendjük írott törvényei ösztönözték a földművelés (és állattenyésztés) folytatására. Ugyancsak terjedt a földművelés a Kárpát-medence peremterületein. Itt szántóterületet jobbára csak a korábbi gyepűterület erdőinek kiirtása után lehetett nyerni.

A földművelés legfontosabb munkaeszközeinek az eke és az ökör számított. Az eke (főleg a vaseke) értékes tárgy volt, több család társult egy ekéhez, vagyis a szántás közös műveletnek számított. Az 'eke' jelentésű *aratrum* szót mind gyakrabban használták területi egység értelmében, az egy eke által felszántható területet – 120 kis holdat, azaz 65 katasztrális holdat – jelölve vele. Az alávetett népesség kenyéradási kötelezettsége jelzi, hogy a gabonatermesztés általánosan elterjedt. A természeti gazdálkodás még mindig uralkodó viszonyai közepette a 13. század folyamán nem következett be számottevő szakosodás az agrártevékenységben.

A történeti növénytan a mag- és növényleletek elemzése révén a 13. századra vonatkozóan bizonyította alma, cseresznye, meggy, dió, mogyoró, őszibarack, borsó, bab, lencse, hajdina és görögdinnye termesztését.

Ha csökkent is az állattartás szerepe a földműveléshez képest, továbbra is jelentős maradt. Az alávetett népelemek egyre inkább saját állatállománnyal rendelkeztek. Az istállózó állattenyésztés előretörése mellett még mindig számolni kell nem le-

becsülendő mértékű ridegtartással, főleg lovak és juhok esetében. A kisállattartásra elsősorban a szolgáltatási kötelezettségek (lúd, tyúk földesúrnak való juttatása) alapján következtethetünk. Országszerte elterjedt a méhészet. Erre utalnak a Födemes 'méhes, kaptáros', valamint Márcadó 'méhsörrel adózó' nevű és jelentésű falvak.

Szőlővidékek a Kárpát-medencében

A 9. századi térítésekkel megkezdődött a Dunántúlon a kelták, illetve a rómaiak időszakában meghonosodott mediterrán eredetű szőlő- és borkultúra újraélesztése és terjesztése, amelynek eszközeit a régészeti kutatások feltárták. Ez a művelési mód és a jellemző művelési eszközök a Dunántúlon egységes formát mutattak, a Duna vonalát azonban csak ritkán lépték át.

Nyelvészeti, történeti, régészeti, néprajzi, szőlészettörténeti kutatások eredményeként tudjuk, hogy a honfoglaló népesség speciális szőlőtermesztési és sajátos borkészítési ismerettel rendelkezett. A korai szőlőtermesztési adatok a keleti örökséget és a gyűjtögető gazdálkodás formájába tartozó szőlőfürtszedést és borkészítést támasztották alá. Az Alföld területén a középkori művelt szőlők és a „szőlős” helynevek azonos zónákban, a folyó menti területeken helyezkedtek el, amelyek az ártéri gyümölcsösök területével voltak azonosak.

A ligeti szőlő és a kerti, bortermelő szőlő kivadult változatai a Duna-völgyében, a mellékfolyók mentén, az ártéri területeken mindenhol honosak voltak, és a Kárpát-medence természetes növénytakarójának részét képezték. Szőlősberkekben, platókon, ligeterdőkben, partokat és folyómedreket kísérő galériaerdőkben az úgynevezett lugasos formátumú, élőfára kúszó szőlőt szüretelheték, a galériaerdők gyümölcsseivel együtt. Ez a gazdálkodási forma, a fürt-bogyó gyűjtögetését, a kitaposott szőlő levének kierjesztését, föld alatti veremben való tárolását, tömlőkben történő szállítását jelenthette, amit már a Kaszpi-tó és a Fekete-tenger közti területeken elsajátíthattak a magyarok. A katonáskodó, nagyállattartó életformában ezeket a tevékenységeket jobbra asszonyok végezték. A honfoglaló magyarok ősei a Kazár Kaganátus területén találkoztak szőlő- és kertművelő kabar, kazár, alán népességgel, ennek a találkozásnak a következményei a honfoglalás előtti bolgár-török szőlészeti és borászati jövevényszavak.

A honfoglalók ősei mind az alacsony művelésű, mind a magas, fára futó, kúszó, lugasszerű szőlőtőkét megismerhették. Az alacsony művelésű, valószínűsíthetően rendszeresen művelt és kezelt szőlőket azonban csak letelepedett körülmények közt termesztették az egykori Római Birodalomban élő népek, mert különben elvadult volna a szőlő. A galériaerdők tisztásain, erdőszélein a természetes vegetációt adó szőlők ezzel szemben különösebb kezelés nélkül, állandó megtelepedést nem igényelve a szüretelőjétől, teremtek évente, még ha nem is olyan minőségben, mint a talajközeli, jobb ökológiai adottságokat kihasználó alacsony tőkeművelésű egyedek. A honfoglalás előtt, a 9. században a magyarok többször megfordultak az Al-Dunánál, ahol a trák területeken nagy múltú szőlővidékek léteztek.

A Kárpát-medencében a szókincs, a technológiai különbségek, a régészeti-történeti és az összehasonlító néprajzi adatok tanúsága szerint kétféle, eltérő szőlő- és borkultúrát lehet elkülöníteni: az ókori rómaid, esetleg a római hódítás előttit, illetve a honfoglalás révén megjelent keleti, délkeleti irányba mutató szőlő- és borkultúrát. Területileg a Dunától nyugatra az egykori Pannónia területén, a romanizált lakosság, majd a népvándorlás túlélői, a védettebb területek lakói az ókori hagyományok szerint törekedtek a szőlőművelésre és a bor készítésére. A Dunától keletre – s főként északkeletre – pedig a honfoglalás után meghonosított kelet-európai szőlő- és borkultúra nyert teret. Ez a szőlőművelés egy-két évszázadig még megőrizte keleti jellegét, amely a vándorló, állattenyésztő-legeltető életforma által meghatározott jellegzetességet hordozott.

A kumis mellett az alkoholos erjedésen átesett szőlőital – amely a mai értelemben silány borminőséget jelenthetett – inkább alacsony alkoholtartalmú üdítőital volt. A boroknak nem kellett hosszú időn át megmaradniuk, a kierjedés után rögtön elfogyasztották, legfeljebb rövid ideig szállíthatták, tömlőben. A kúszó szőlők borai savanyúbbak és savasak voltak, ami az erőteljes vegetációra, illetve a nem megfelelő fényviszonyokra vezethető vissza. A nomád népeknél négyféle italt fogyasztottak a kora középkor idején: kumiszt, a méhsört, a pálinkát és a bort. Ugyanakkor a megtelepedés, majd a keresztény Európához történő csatlakozás hallatlanul felértékelte a bortermelést a Kárpát-medencében.

A magyarországi szőlőművelés a 11. század végére elérte a középkori elterjedésének földrajzi határait. A tölgy a Kárpát-medence különböző tájain más és más magasságban éri el areahatárát, majd folytatódik a bükkösök zónájában. Általában a 150 méteres tengerszint feletti magasságban kezdődik a tölgy-öv, kivéve a Keleti- és a Déli-Kárpátok vonulatát, ahol 300 méter magasságban kezdődött. Ez az a magasság és areahatár, amely a szőlőtermesztés vertikális határával egybeesik. Összefüggő szőlőterület ugyanis 300 méteres magasságban található. Ebből csak Sopron környékén emelkedik ki 400 méteres, és a Balaton kiegyenlítő éghajlati adottsága és klímája révén a Balaton-felvidék 410 méteres magasságával. A szőlőtermesztés földrajzi határait a 9–21 °C évi középhőmérsékleti izotermákkal húzzák meg. A legjobb minőségű termést 10–16 °C izotermák között hozza a szőlő. A szőlőtermesztés északi határa a Kárpát-medencében a tölgy zónájával esik egybe, amely a honfoglaló magyarság szállásterületével azonos. A tölgyesek és a bükkösök határa a szőlőtermesztés határa is egyben.

A szőlőtermelés kiterjedt voltára utal, hogy 1096-ban az átvonuló keresztiesek bort és kenyeret is tudtak már vásárolni maguknak. Ezek a borok mind a keleti, mind a nyugati bortermelési tapasztalatok alapján készült borokat jelenthették. A 11. században nemcsak a királyi és egyházi, hanem a világi birtokokon is folyt szőlőtermelés. A bor tárolásával foglalkozó pohárnok (bocsár) feladata tisztességes szolgálatnak számított.

A szántógazdaságot és az állattenyésztést kiegészítő ágak között a legfontosabb a tájilag meghatározott szőlőművelés volt. A 11. század óta már hagyományos paraszti borvidéknek számított a Balaton vidéke, Pécs környéke, a Győr közeli Sokoró tájéka és

a bihari részek. A szőlőművesek, a vinitorok és a „boradók” lehetőségei kevésbé változtak, mint más paraszti rétegeké. A bor jó értékesíthetősége miatt a szőlősgazdák földesúri szolgáltatásai viszonylag súlyosak voltak. Ennek következtében az adózásban a pénzjáradékra való áttérés a borvidékeken volt a leglassúbb az Árpád-korban.

A Kárpát-medence lélekszáma az Árpád-korban

Annak megállapításához, hogy a honfoglaló magyarok mennyien voltak, egyetlen adat nyújt segítséget. Dzsajháni a 880 körüli évekre vonatkozóan azt írja, hogy a magyarok főnöke 20 ezer lovassal vonul ki. Hogy 20 ezer lovas mekkora népesség állított ki, az a lakosság életmódjától függ. Az egyik nézet szerint a honfoglaló magyarok már nagy többségükben földet műveltek, letelepedett életmódot folytattak, a köznéptől elkülönült hivatásos katonaság (kíséret) létezett. Ebben az esetben a lakosság jóval magasabb lélekszámára lehetne következtetni. Úgy számítjuk, hogy a társadalom minden 25. tagja tekinthető csak harcosnak, vagyis a honfoglalás előtti évtizedben a magyarság lélekszáma 500 ezer fő volt. Tekintettel arra, hogy a honfoglalás körüli harcok tekintélyes veszteséggel jártak, e felfogás végül is a magyarság teljes lélekszámát 400 ezer főben állapította meg. Mivel hagyományosan egy-egy család létszámát öt főben szokták meghatározni, ezért a honfoglalás előtti harcok idején 100 ezer magyar család lett volna. Ez a felfogás axiómának tekintette, hogy a magyarok legalább kétszer annyian voltak, mint az itt élő őslakosok, akiknek létszáma így mintegy 200 ezer főre rúghatott. A Kárpát-medence honfoglalás kori népessége eszerint 600 ezer főt tett volna ki.

A másik nézet abból indult ki, hogy a honfoglaló magyarok nagyállattartó nomádok voltak, vagyis a 20 ezres létszámból másféle következtetésre lehet jutni. A lovas nomádoknál minden fegyverképes (már nem gyermek és még nem túlságosan idős) férfi katonának számított, vagyis minden nomád családból átlagosan egy férfit katonának kell tekinteni. 100 ezer család esetén tehát 100 ezer katonának kellett volna lennie (de csak 20 ezer volt). Mivel a nomád népek esetében az össznépességnek legfeljebb egyharmada és legalább egyhatoda katona, így a magyarok 20 ezres sereglétszámából minimálisan 60 ezer, maximálisan 120 ezres összlétszám következik. Ha a felső határral, azaz 120 ezer fővel számolunk, és 20 ezerre becsüljük a honfoglalás körüli harcokban elhunytak számát, a teljes honfoglaló népesség (magyarok és csatlakozott népelemek) összlétszáma 100 ezer fő.

A kérdés eldöntéséhez embertani, régészeti és írott forrásanyag szintén segítséget nyújthat. Az antropológus – korlátozott mennyiségű csontanyag vizsgálatából kiinduló – megállapítása szerint az Árpád-kori népességnek csak kisebb hányadát tették ki a honfoglaló magyarok leszármazottai, nagyobb részét az itt talált népesség utódai alkották. Ez azt jelenti, hogy a honfoglalók eleve számottevően kisebb létszámmal jöttek a Kárpát-medencébe, mint amilyen létszámban az őslakók (meg a fogolyként ide behurcoltak) itt éltek. Semmiféle támpont nincs arra, hogy a honfoglaláskor itt talált népesség hányszorosan múlta felül létszámban a honfoglalókat.

Az őslakosok 150-250 ezres lélekszáma becsült adat. Ez azt jelentené, hogy a Kárpát-medence összlétszáma 900 táján 250-350 ezer körül mozoghatott. Ugyancsak kisebb létszámot tükröz a honfoglalás utáni régészeti emléanyag. A jelenleg ismert mintegy 26 ezer sír (ami legalább hat-hét emberöltő anyagát fogja át) nem támasztja alá az egynemzedéknyi 600 ezres létszámot. Végezetül a 10. század második feléből ismert olyan adat, amely szerint a népesség nagyobb részét a behurcolt foglyok tették ki. Ha tehát a 250-350 ezres összlétszámmal számolunk a honfoglalás idején, ez négyzetkilométerenként átlagosan 1,5 fő/s népsűrűségnek felel meg, vagyis a térség sok részén még az 1 fő/km²-t sem érthette el.

A honfoglalástól kezdve számos idegen népelem élt a Kárpát-medence területén: szlávok, bolgár-törökök (onogurok), avarok, összefoglalóan kavarnak mondott különféle törökök (volgai bolgár, székely) és iráni nyelvű (káliz) népek, a kalandozások korában fogolyként behurcolt német, olasz, francia, görög ajkú népesség. A 11. században nyugatról németek, vallonok, olaszok, csehek, keletről besenyők, úzok (törökök) jöttek. Horvátország, Dalmácia és Bosznia meghódításával tovább nőtt az idegen etnikumok száma: horvátok, dalmátok, bosnyákok, szerbek kerültek magyar uralom alá. A 12. század legjelentősebb magyarországi népmozgása a vallonok, olaszok, flamandok és a németek bevándorlása volt, akik a súlyosbodó nyugat-európai terhek elől menekültek a kedvezőbb viszonyokat kínáló Magyarországra. A latin nyelvet beszélő (olasz és vallon) népelemek bevándorlása az egész 12. század folyamán tartott. Egyik települési központjuk a felvidéki Szerémség volt, ahol földrajzi névanyag, Nagyolaszi (Franca villa), Fruska Gora (eredeti jelentése 'Olaszi hegy') őrizte meg emléküket. A hagyomány szerint Nagyolasziban milánói menekültek telepedtek meg. Északon a Szepességbe vallonok kerültek, amint ezt Szepesolaszi német neve (Wallendorf) mutatja. A germán ajkú népelemek (németek, vagyis szászok és svábok, továbbá flandriai flamandok) II. Géza (1141-1162) korában Erdély déli részén, Szeben környékén, továbbá Észak-Erdélyben Beszterce és Radna vidékén, valamint Abaúj megyében és talán a Szepességben leltek otthonra. Többségük paraszti vagy kézműves foglalkozást űzött, feltehető, hogy a radnai ezüstbányát németek művelték. Nagy szerepe volt a magyarországi városiasodásban a nyugatról érkező etnikumoknak (elsősorban a vallonoknak).

A honfoglaló magyarok életmódja

A megtelepedés folyamatának előrehaladtával a magyar társadalom szerkezete is átforgalmódott. A törzsek szerinti tagolódásnak az új hazában már nincs jelentős szerepe, utólag lehetetlen megállapítani az egyes törzsek szállásterületét. A régészeti emléanyag az egész magyarság műveltségének nagyfokú egyszerűségéről tanúskodik. A nagy hatalmú törzsfők valójában már nem egy-egy törzs, hanem egy-egy terület felett uralkodtak. A fejedelmek, fejedelemfiak, a törzs- és nemzetségfők udvaraik köré – főként a század közepétől – szolgálónépeket telepítettek, akiknek falvai nevükben megőrizték e szolgáltatások nemét (például Szántó, Tímár, Kovácsi,

Födemes [méhész]). E telepítések során a vérségi kötelékeknek, a törzsi vagy nemzetségi hovatartozásnak már semmiféle szerep nem jutott. Az egyre szaporodó földművesfalvak népessége nem rokon családokból állt. A még nomadizálók körében a nagycsaládi közösségek helyét valószínűleg már keleten a nem vérrokonokból álló egységek, az aulok válthatták fel.

A nemzetségi hagyományokat elsősorban a keleti típusú életmódot folytató nomád elit őrizte a legszívósabban. Katonai kíséretükkel főként ők vettek részt a kalandozó hadjáratokban, őket gazdagította azok zsákmánya. A század közepén azonban – a hadjáratok kényyszerű lezárulását követően – e réteg elveszítette társadalmi presztízsét és anyagi erőforrásainak zömét, kénytelen volt betagozódni a kialakuló új, már európai típusú államszervezetbe. A honfoglalók régészeti hagyatéka azonban arról tanúskodik, hogy őseink műveltsége a 10. század végéig megőrizte keleti jellegét.

A lóháton lebonyolított kalandozások mellett tesznek tanúbizonyságot, hogy a 10. század első felének magyarjai lovas nomádok voltak. Számos olyan kútfő van a honfoglalástól a 10. század közepéig eltelt évtizedekről, amelynek szerzői egymástól távol éltek, és egymástól függetlenül írtak a magyarok nomád életmódjáról. Bölcs Leó bizánci császár szerint a szkíta népek, köztük a bolgárok és türköknek nevezett magyarok „általában nomád életet élnek”. Ibn Hajján hispániai arab történétíró a 942. évi spanyolországi kalandozások magyar résztvevőitől kapott információk alapján azt írta a magyarokról, hogy „szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken.” Ez azért fontos híradás, mert Ibn Hajján nem egyszerűen nomádnak nevezte a magyarokat, hanem körül is írta, hogy mit tekint a nomád-ság ismérvének.

Ezekből a híradásokból az is kiolvasható, hogy a magyarok még a 10. század első felében sem rendelkeztek állandó téli szállással (olyan megszilárdult telephellyel, ahová immár állandó jelleggel hazajártak), s ahol már állandó lakóalkalmatosságok (házak) jelentek volna meg a vándorló életmódra valló sátrak helyett. A magyarok a zöld füvet (és az itatóhelyet) keresve változtatták a szállásaikat kisebb körzetben, a törzs szállásterületén belül. Hosszabb nomadizáláshoz a Kárpát-medence nem tudott zavartalan lehetőséget biztosítani. Etelközhöz képest a Kárpát-medencei legelőterület hallatlan mértékben összezsugorodott. Nem kedveztek a nomád állattartásnak a nagy kiterjedésű árterek, a mocsarak, valamint a magasabb dombok és hegyek sem. Az is korlátozta a nomadizálást, hogy a Kárpát-medencében a magyarok letelepült, földműves, faluközösségekben élő népekkel találkoztak. A régészeti feltárások tanúsága szerint már a 10. század közepén a magyarok egy része helyhez kötött életmódot folytatott, állandó lakóhellyel rendelkezett. Ugyanakkor a népesség nagyobbik része könnyen mozdítható sátrakban (jurtákban) élt. A településtörténeti mozzanatok arra utalnak, hogy a 10. század második felétől kezdve felgyorsult az életformaváltás, amit a 11. század elejétől az állam és a keresztény egyház is megkövetelt. Ez azt jelentette, hogy a földművelés teret nyert, bár a nomád életmód agóniája még évszázadokig eltartott.

A Kárpát-medence települései az Árpád-korban

Városok

A honfoglalás kora

A honfoglalóktól először megszállt, a rómaiaktól már több mint 600 éve elhagyott Dácia egykori városai és erődjei kivétel nélkül erdővel-bozóttal borított rejtélyes romok voltak, amelyek körül újonnan nyitott kis tisztásokon és a völgyekben gyér szláv földművelő-állattartó lakosság próbált megélni. A legelvadultabb állapotban feltehetően a Nagyalföld lehetett. A honfoglalás előtti években morva és magyar hadjáratoktól sokadszor elpusztított Pannónia kevés ókori eredetű művelődési elemet, félig-meddig elvadult szőlő- és gyümölcsféléket, netán állatfajtaikat őrizhetett meg. Elhagyott ókori romvárosokkal már a Fekete-tenger északi partvidékén és a Krím-félszigeten megismerkedhettek a magyarok – ezek Pannóniában sem voltak jobb állapotban. A leglátványosabbak, legfeltűnőbbek azok a késő római kori belső-pannóniai nagy erődítmények lehettek, amelyek kerek tornyoktól övezett omladozó falai között nemigen éltek emberek. Az egykori erődvárak zömének ókori nevét nem őrizte meg írott forrás, maguk az építmények sem éltek túl az Árpád- és Anjou-kor új építkezéseit, építőanyag lett belőlük. A hajdan legvárosiasabb római város, a földrengéstől romba dőlt *Savaria* colonia a némettség számára *Stein am Amgerré* (kő a fűben vagy réten) vált, a rómaiaktól kiűritett *Sopianae* ókeresztény emlékeit majd a keresztény egyház próbálja felfedezni. A Kárpát-medence egész területén csak ókori romok kontinuitásáról lehet szó, amely a keresztény állam megalapítása után nagyon is jelentősnek fog bizonyulni, a 10. században azonban a romok-romvárosok még ideiglenes szállásul sem szolgáltak a honfoglalóknak.

Zalavár elődje, *Mosaburg* cölöpfalú palánkvára is elpusztult 900 táján, a belsejében és körülötte álló néhány jelentős Karoling-épülettel, templommal, palotával együtt. Valószínűleg épebben került magyar kézre a későbbi Pozsony területén Brazlav Karoling dux vára, a *Braslavas-purc* és többé-kevésbé lakhatóan jutott magyar uralom alá az északnyugati Felvidéken lakó morva-szlávok központja Nitrava (Nyitra) is. A Morva túlsópartján sorakozó morva paliszádfalú városok (*Staré Mesto*, *Mikulcice*) 902-ben csupán meghódítottak a magyaroknak, az élet (temetőik egybehangzó tanúsága szerint) töretlenül folyt bennük a 10. század közepéig. Sorsukat magyar szövetségeseik Lech mezei veresége pecsételi majd meg, a csatában győztes csehek 955 után meghódítják Morvaországot és örök időkre lerombolják városait. Helyükbe a Přemyslidák modern föld-gerenda falú várakat (például *Breclav-Pohansko*) emelnek.

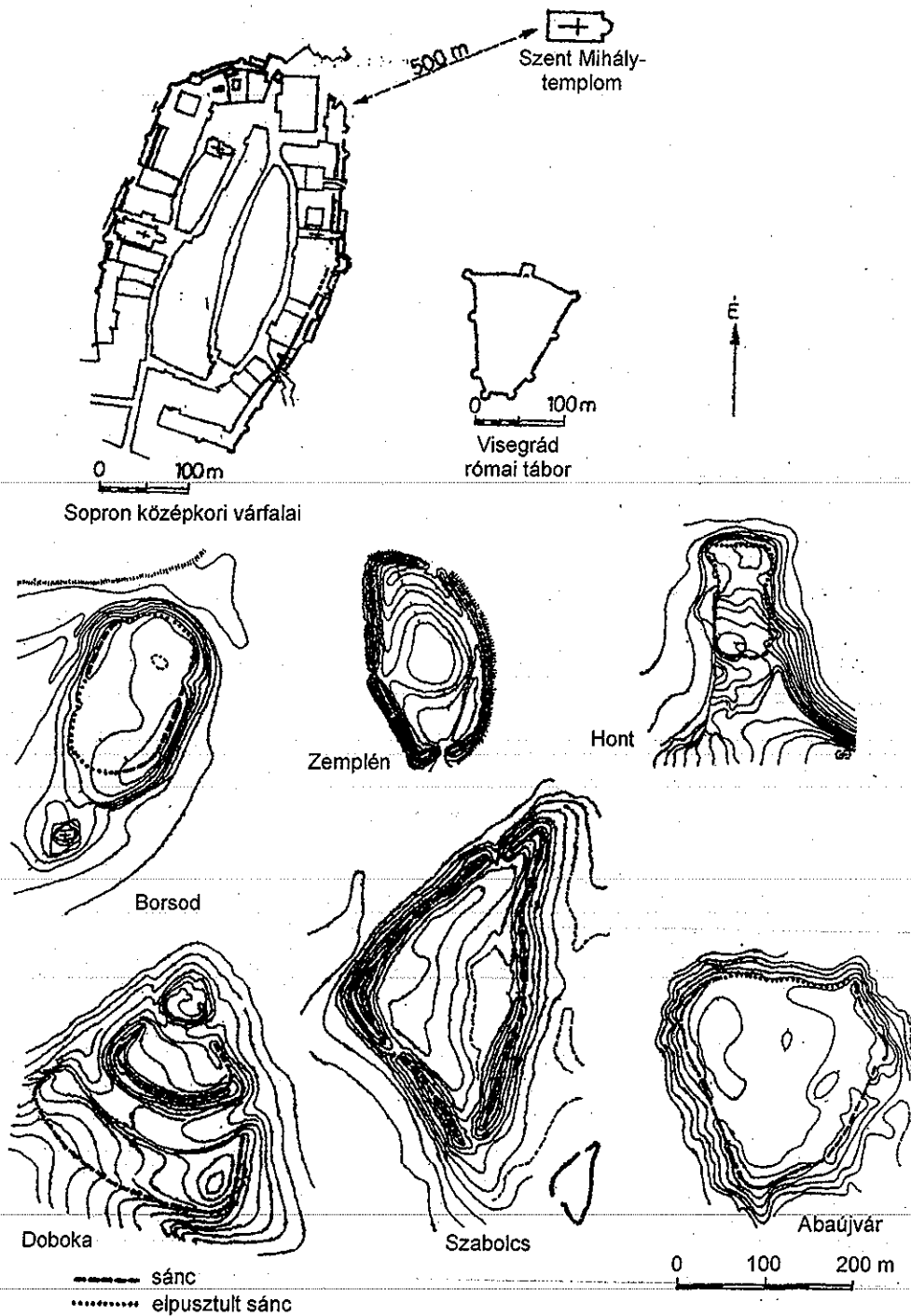
A megtelepedés kora: vár és város

A magyar nyelv *város* szava a *vár* szóból ered, tehát a városnak – legalábbis a nyelvi minősítés szerint – szoros a várral való kapcsolata. A magyarság nem volt várépítő nép sem a honfoglalás idején, sem a 10. század nagy részében. Várépítésre lehetősége

és várra szüksége sem volt, a kalandozó hadjáratok idején éppen mások emeltek vele szemben erősségeket. Változott azonban a helyzet a 10. század vége felé, még inkább a 11. század első évtizedeiben. Ekkor a magyar külpolitika defenzívává válása, az idegen támadásoktól való félelem, illetve az új rendszer meghonosította igazgatásnak a várakhoz kapcsolása napirendre tűzte az erősségek építését. A legkorábbi várak egyikét Géza nagyfejedelem (972–997) Esztergomban építtette, amely egyszersmind székhelyül is szolgált. Különlegessége, hogy kőből készült, ami ritkaságszámba ment ekkortájt. Ugyancsak kővárat emeltek Veszprémben. A korai idők harmadik kővára viszont már I. István király (997–1038) alatt jött létre Székesfehérvárott. Az erősségek nagy többsége viszont úgynevezett föld-fa vár volt (8. ábra). Tartását gerendák és/vagy fatörzsek adták, amelyeket kazettás szerkezetben, illetve rácsszerűen helyeztek el, közeit a gerendaváz feléig-harmadáig tömörített földdel, agyaggal, olykor kővel töltötték fel. A 11. századi föld-fa várak tehát földszáncra nyugvó, abba mintegy beleágyazott gerendavárak voltak. Ezekhez olykor ősi földvárakat használtak fel, erre példa a zempléni és a bihari erősség, más esetekben római várfalakat alakítottak át, ilyen például az 1009-ben már ispánsági várként szereplő Visegrád, vagy az ugyanezen évben előforduló Győr. Esetenként előzmények nélkül építették fel az erősségeket, így a nyugati határszáncra Mosont vagy északon Borsodot.

A Kárpát-medencei 11. századi várépítésben megfigyelhető egyöntetűség világosan rávall az ezt kezdeményező és a kivitelezést „levezénylő” központi hatalomra, az István által létrehozott új típusú államra. A várak sorában egészen nagy méretűeket is találunk, ilyen volt Sopron a maga 8,7 hektáros területével, de a jelentős kiterjedésűek közé tartozott Szabolcs 3,3 hektárral, Zemplén 3,6-tal, Abaúj 3,9-cel. Az átlagos föld-fa várak 2-3 hektárt foglaltak el. Amelyik erősség nem vesztette el hadi jelentőségét, annak sáncára a 11. század vége felé kőfalat emeltek.

Az így felépített várak legtöbbször ispáni székhely lett. Az eredetileg katonai szempontból, a védelem biztosítása céljából emelt várak ezzel világi igazgatási központokká váltak. Szinte ezzel egy időben az erősségekben, illetve mellettük felépült a kerület első temploma, amelynek papja pasztorizációs tevékenységet folytatott. Utóbb a papból lett a kerület papjait felügyelő főesperes, aki egészen a 13. századig itt székelt, s csak a tatárjárás előtti évtizedekben költözött be a székeskáptalan tagjaként a püspöki központba. Ugyancsak a vár közvetlen szomszédságában, a váralján település jött létre, ahol várnépek éltek, akiknek feladat a vár kiszolgálása volt. A vár és a város szerves kapcsolatára utal, hogy az eredetileg várnépet jelölő latin *civis* elnevezés utóbb a városi polgárok megnevezésére szolgált. Az I. (Szent) László (1077–1095) nevéhez kapcsolt III. törvénykönyv egyik cikkelye előírta, hogy az ispánsági vár külső részében istállót csináltassanak, s az összeszedett kóbor javakat ott őrizzék. Ugyancsak bizonyos, hogy valamiféle börtön vagy fogda is állt már a 11. századi ispánsági várban. A vár és közvetlen környéke tehát sokféle rendeltetésű épületgyűjtést, egyszersmind települési komplexumot alkotott. Itt élt, ha szerény létszámban is, egy olyan réteg (a várispán, az ispánsági tisztikar tagjai, a pap), amelynek igénye volt bizonyos, a távolsági kereskedelemről beszerezhető luxuscikkekre. Így e korai erős-

8. ÁBRA: FÖLDVÁRAK A MAGYAR ÁLLAMSZERVEZÉS KORÁBÓL
(Forrás: Székely-Barta: i. m.)

ségek a kereskedelem központjai lettek, ahol a kereskedők gyakorta megfordultak, és piac alakult ki. Ugyanakkor a váralján szolgai állapotú népesség élt. A 11. századi váras település (város) tehát társadalmi értelemben egymástól nagyon távol álló népeiséget foglalt magába. Etnikai szempontból is tarka volt a városok képe. A szabolcsi

zsinat határozatai a kereskedőket egyenesen az izmaelitákkal (mohamedán vallású személyekkel) azonosították, és említést tettek zsidókról is. Közülük bizonyára számosan ott éltek a vár közvetlen szomszédságában.

A várral rendelkező települések közül fontosságát tekintve kettő emelkedett ki a 11. században: Esztergom és Székesfehérvár. E kettőt szokták az Árpádok székvárosának tekinteni. Valójában nem abban az értelemben voltak uralmi centrumok, mint a későbbi fővárosok. Esztergom vitathatatlanul Géza (972–997) alapítása. Géza esztergomi székhelyválasztását törzsének egyértelmű nyugati orientációja magyarázza, vagyis mindenképpen a 970-es évek első felében bekövetkezett nyugat felé való nyitás eredményezte Esztergom felemelkedését. A hagyomány szerint Vajk, a későbbi Szent István már itt született. Az erősséget a Várhegyen római kövekből építették, ott, ahol a római időkben a *Solva* nevű *castrum* állt. Feltehetően királyi palotát és bizonyos templomot építtetett Géza a váron belül. Esztergom igazi virágzása István korára esett. A világi központ mellett az önálló magyar egyházszervezet centruma szintén Esztergom lett. A hegy közepén felépült a Szűz Mária és Szent Adalbert tiszteletére szentelt érseki székesegyház, tőle délre a királyi palota, a nyugati várfalra támaszkodva pedig az érseki palota. A váralján létesült a királyi város, ahol az udvarnokok éltek, itt állt a piactér. Esztergom területén már a 11. században létezett zsidó negyed zsinagógával, a zsidók jelenléte a kereskedelemmel volt összefüggésben. A Kovácsi nevű külvárosban a pénzverők és a kovácsok léltek otthonra.

Székesfehérvár fellendülése a Magyarországon átvezető jeruzsálemi zarándokút 1020 körüli megnyitásával kapcsolatos, amely Esztergomot elkerülte. Várát fehér színű római kövekből építették, amit a környék szlávjai Belgrádnak, a magyarok Fehérvárnak neveztek. A várbán István korában királyi palota létesült, ettől északkeletre állott a Boldogságos Szűz Mária (Boldogasszony) tiszteletére szentelt királyi bazilika. Fehérvárott is benépesült a váralja, külvárosok fogták közre a várat. Esztergom valószínűleg központként funkcionált, itt verték a pénzt, ide szállították be a királyi adót. Fehérvár szakrális centrumként működött, itt koronázták a királyokat, a 12. századtól rendszeresen ide temették az uralkodókat, de a király székhelye, azaz udvara mindig ott volt, ahol ő éppen tartózkodott. Márpedig a 11. században – számos adat tanúsága szerint – az uralkodó rendszeresen úton volt, „körbejárt” az országban, helyben élte fel a jövedelmeket.

Feltételezhető, hogy a 11. században már nem mindegyik fontos település kapcsolódott várhoz. Számos olyan püspöki székhelyet ismerünk, ahol erősség ekkor még nem állt, ilyen Kalocsa, Pécs, Eger és Vác. Itt – vár híján is – központ jött létre, hiszen a püspök és környezete szintén igényt tartott bizonyos luxuscikkekre, vagyis a kereskedők aligha kerülték el ezeket. Úgyis közvetlen környékükön egyházi szolgáltató népek éltek. Más helyütt a hallatlanul kedvező földrajzi fekvés biztosított egy-egy településnek előnyt. Buda (a mai Óbuda) a kedvező dunai átkelési lehetőségnek, valamint a sík- és a hegyvidék találkozási pontján való fekvésének köszönhető fellendülését. Már korán királyi udvarház létesült itt. Mindezek ellenére a 11. századi városok még nem igazi, a szó későbbi értelmében vett városok, vagyis nem az iparűzés színhelyei, nem a kiváltságokat, autonómiát élvező polgárok otthonai. A vá-

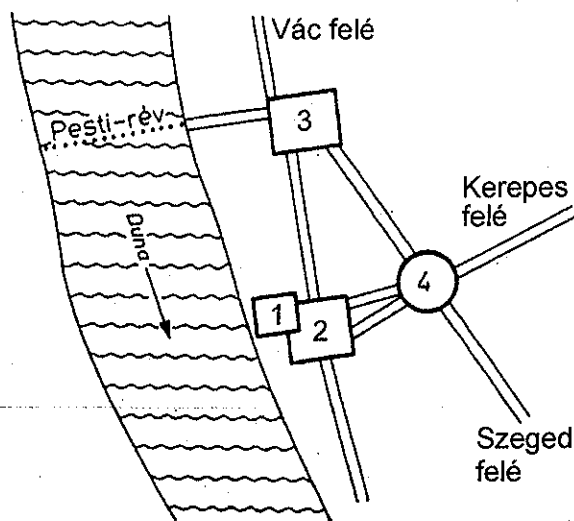
rosképző funkciók közül egyedül a kereskedelem volt jelen. A korszak városainak legtöbbje, úgyszólván mindegyike világi és/vagy egyházi igazgatási központ. Még a 12. század közepén is egy arab utazó a szerémségi Nagyolasziról azt írta: „Nagy és szép mezei város [...] Sok gazdagság, kellemes dolog és bőség található benne, lakóira azonban leginkább a nomád életmód jellemző.” Ezen valószínűleg azt kell értenünk: a város lakóinak jelentős része tavasztól őszig kihajtotta az állatokat a legelőre, és maguk is kiköltöztek azokkal.

Abu Hamid szerint Magyarországnak a 12. század közepén 78 városa volt, mindegyik rendelkezett erődítménnyel, körzettel (kerülettel), falvakkal. Az arab utazó bizonyosan az igazgatási központokat, elsősorban a várispánsági székhelyeket tekintette városnak. A 12. században még valóban csak ezek mutattak városias jegyeket. Itt élt olyan, igazgatással foglalkozó népesség, amelyet el kellett látni élelmiszerral és kézműipari termékekkel, nem véletlen, hogy vásárokat is tartottak itt. A 12. századi magyarországi városfejlődés élén a királyi székvárosok, Esztergom és Székesfehérvár álltak. Esztergomban országos méretű árucseré alakult ki, ráadásul a külföldi kereskedőkre megállapított útkényszer miatt a nemzetközi kereskedelem központja lett Magyarországon. A város árumegállító joggal is rendelkezett. A 12. században csak itt vertek pénzt, valamint pénzváltó működött a városban. Esztergomban kereskedelemmel foglalkozó vallonok telepedtek meg.

A legrégebb magyar városi kiváltságot a fehérvári jog testesítette meg. Eredetileg a fehérvári latinok nyerték el ezt. Kiváltságuk négy területre terjedt ki: szabadon választhatták bírójukat és 12 esküdtjüket, bírójuk minden ügyben illetékes volt, más vendégek szabadon telepedhettek közéjük, végül pedig – ez utal a vallonok kereskedő foglalkozására – mentesültek a vámfizetés alól az országon belül és az országhatároknál. Fehérvár példája azért is tanulságos, mert városi fejlődése a várfalakon kívül, a vár alján indult meg, térben elkülönítve a várban székelő igazgatási központtól. A 12. század végén Esztergom és Székesfehérvár mellé felzárkózott Óbuda is, amely sem várispánsági vagy püspökségi központ nem volt, számottevő latin-vallon külvárossal sem rendelkezett, viszont fontos szárazföldi és vízi utak metszéspontjában feküdt, felemelkedése tehát kereskedelmi szempontoknak volt köszönhető.

Az árutermelés és a pénzviszonyok fejlődése eredményezte a 13. században a valódi városok megjelenését. Míg a 12. században elsősorban az igazgatási központokat lehetett városszerű képződményeknek minősíteni, amelyek azonban külső megjelenésükben is inkább keleties bazárvárosokra emlékeztettek, addig a 13. század folyamán megjelentek Magyarországon az igazi városok, amelyek nem vagy nem elsősorban közigazgatási központok voltak, hanem a társadalmi munkamegosztás következtében kialakult funkcióik alapján tekinthetők városoknak. Számos igazgatási központ, elsősorban várispánsági székhely pusztult el és hanyatlott le a tatárulás következtében (például Borsod, Csongrád, Szabolcs).

Sajátos helyet foglaltak el a települések között azok, ahol egyházi igazgatási központ működött, vagy amelyek egyházi fennhatóság alá kerültek. A 12. századi magyar városok élmezőnyébe tartozó Esztergomban megerősödött az egyházi befolyás. 1239-ben IV. Béla király az esztergomi Várhegy tövében érseki város alapításához já-

9. ÁBRA: PEST ALAPRAJZA A TATÁRJÁRÁS ELŐTT
(Forrás: Székely-Barta: i. m.)

1 = Pest vár; 2 = Pest település; 3 = Újbécs; 4 = állatvásár.

rult hozzá, amelyet vásártartási joggal ruházott fel. A királyi udvarnokok városrésze fokozatosan az esztergomi káptalan kezébe csúszott át, népei az egyház alattvalói lettek. Az esztergomi városfejlődés élén a királyi város, a latinok települése (*vicus Latinorum*) állt, amely a növekvő egyházi túlsúllyal (érsekkel és káptalannal) szemben megvédte kiváltságait. Településük központjában a Szent Miklós-templom állt. Az elnevezés az esztergomi latinok foglalkozására utalt, hiszen Szent Miklós a kereskedők védőszentje volt. A templom előtti tér szolgált a piac (*forum*) helyéül, a teret kereskedőházak övezték. Várad város – ahol önálló városi jogokkal rendelkező, Olaszi nevet viselő latin település szintén volt – káptalani tulajdont képező földön jött létre. Mint fontos kereskedelmi utak csomópontjában fekvő település, gazdaságilag jelentős volt (elsősorban kereskedői révén), viszont polgárainak jogi helyzete az egyházi földesúrral való harc kimenetelétől függött. 1271-ben Győr városi kiváltságlevelet kapott, a helység egy része ezután is a káptalan joghatósága alatt maradt, lakosaira az elnyert önkormányzat nem vonatkozott. Hamar vége szakadt Óbuda városiasodásának. Imre király (1196–1204) Óbuda területét adójával, vámjával és a lakosok feletti bíraskodás jogával együtt az óbudai prépostságnak adományozta. Az egyházi földesúri joghatóság nem kedvezett a további városi fejlődésnek, nem vonzotta a kereskedőket és kézműveseket.

A 13. század folyamán új városok jöttek létre. Így például Pest (9. ábra), amelyet még a század elején is izmaeliták laktak, akik kereskedelemmel foglalkoztak, és adóbérlők voltak. A kedvező földrajzi fekvés, a Dunán átvezető rév közelsége következtében forgalmas, látogatott vására alakult ki. Nagy lökést adott a városiasodásnak az, hogy németek költöztek Pestre 1218–1225 között, Werner bécsi patrícius telepítette őket Ausztriából. A németek bekapcsolódtak a távolsági kereskedelembé, fémfeldolgozó ipart honosítottak meg (harangokat öntöttek), szőlőtelepítésbe fogtak a budai oldalon. Rogerius ugyan Pestet nagy és igen gazdag német falunak (*villa*) nevezte,

de a lakóit polgároknak (*burgenses*) minősítette. Pest még a tatárjárás előtt – feltehetően 1231-ben – elnyerte a fehérvári polgárok kiváltságait. Ez a szabadság kiterjedt a pesti vár (a római erőd) közeléből az Újbécs nevű városrészbe szorult izmaelitákra is. Amikor 1247-ben újabb tatár támadás híre érkezett Magyarországra, a budai Várhegyen megkezdődött a vár (új város) építése, a pesti polgárok áttelepedtek oda. Az így létesült Buda Pest 1244. évi kiváltságait élvezte.

Új város Nagyszombat, amely nevéből következően piachely volt, ahol az 1220-as években német kereskedők letek otthonra. Az egyik legkorábbi városprivilegiumot Nagyszombat nyerte el 1238-ban. Új városnak tekinthető Kassa, amely a tatárjárás előtt nem volt jelentős hely, viszont az 1230–1249 között – biztosan a tatár pusztítás után – ott megjelenő *hospesek* (magyarok vagy németek) tervszerűen alapítottak várost. Szegeden a tatárjárás után felbukkanó *hospesek* minden valószínűség szerint magyarok voltak. Szeged az 1242–1247 közti években Székesfehérvár és Buda kiváltságait nyerte el. Németek alapították Besztercebányát, amely 1255-ben nyert kiváltságlevelet.

A mongol vész után viszont IV. Bélát (1235–1270) több megfontolás arra indította, hogy határozottabb lépésekkel vigye előbbre a városfejlesztés ügyét. Az Árpád-kor végén a negyvenet alig meghaladó számú város felének IV. Béla adott városi kiváltságot. A tatárjárás előtti magyar királyi politika a városok irányában ellentmondásos volt. Az uralkodók adományaikkal gyakran veszélyeztették vagy megakasztották a megindult városfejlesztési folyamatokat. Amíg a 12. századból legfeljebb egy kiváltság származik (Fehérváré) addig a 13. században már 27 városprivilegiumot ismerünk. A tatárjárást követően IV. Béla politikai szövetségest látott a városokban, ennek megfelelően széles körben adományozott (*hospeseknek* vagy polgároknak) kiváltságokat. A legtöbb szabadalom az 1240-es, 1250-es évekre, az ország újjáépítésének időszakára esett. A kiváltságolás legfőbb mozzanata, hogy a település mentesült a megyésispán joghatósága alól, s ezáltal az ott élők teljes belső igazgatási és igazgatszolgálati önrendelkezéshez jutottak. Egyházi téren ez kiegészült a szabad plébánosválasztás jogával.

A királyi várospolitikai fő eszköze a városprivilegium volt, IV. Béla azonban ezek kibocsátásakor még megfelelő hadügyi, kereskedelmi, gazdasági indokoltság mellett sem cselekedhetett teljesen szabad belátása szerint. Kénytelen volt tekintetbe venni az egy-egy település földje és lakói fölött érvényesülő hatalmi és tulajdonosi érdekeket, amelyeket sértett volna a kiváltságot adó uralkodói beavatkozás. Azon térségekben viszont, amelyeknek egyedül ő volt a földesura, semmi nem kötötte meg a kezét. Ennek köszönhetően az észak-magyarországi erdőispánsági övezetben feltűnően sok város nyert el kiváltságokat: Zólyom (1243), Korpona (1244), Beregszász (1247), Bábászék és Dobronya (1254), Besztercebánya (1255), Gölnicbánya (1255 körül), Patak (1261), Sátoraljaújhely (1261), Nagyszőlős (1262), Németlipcse (1263), Liptóhíbe (1265), Késmárk (1269). Az ország más térségeiben az 1240-es évek néhány kiváltságolása után (Zágráb–Gréc, Nyitra, Körmend, Buda–Pestújhegy, Szeged) megtört a folyamat. Még a gazdaságilag legerősebb, kereskedelmi szempontból kedvező fekvésű és két-ségkívül városként működő települések (Pozsony, Sopron, Vasvár, Esztergom, Győr,

Pécs, Veszprém, Eger, Várad, Gyulafehérvár) sem jutottak el IV. Béla idején a városprivilegium megszerzéséig.

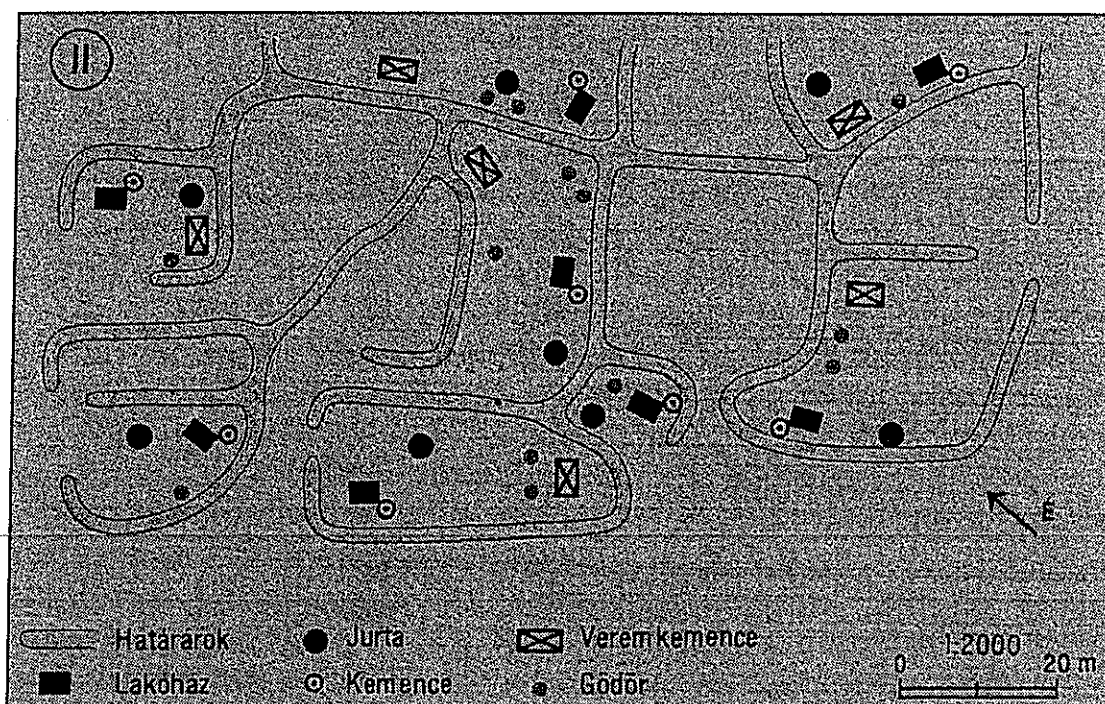
A 13. századi városok működését tekintve szembetűnő a kézműipar gyengesége, s vele szemben a kereskedelem, illetve a bányászat meghatározó súlya. A fejlődés első vonalát képviselő települések mindegyike a nagy nyugati kereskedelmi utak mentén helyezkedett el. A legnagyobb gazdasági erő az „ország közepén” (*medium regni*) fekvő városokban (Székesfehérvár, Esztergom, Buda) összpontosult. Ide futottak össze a kereskedelmi vonalak. A keleti országrész Pestnél kapcsolódott össze a középponti régióval. A század második felében a nyugati irányú kereskedelem fel-futása egyre inkább Budát juttatta központi szerephez. A velenceiek a „latinok útján” közlekedtek. Ez az út a mai Szlovénia felől érte el a nyugati határt. Innen Körmend és Vasvár után a Balatontól északra közeledett Fehérvár felé, ahonnan mind Esztergom, mind pedig Buda irányában megvolt a folytatása. Körmendnél a Velencéből Ausztriába tartó átmenő forgalom továbbment észak felé s Szombathelyen, Kőszegen és Sopronon áthaladva tartott Bécsnek. A Duna völgyét követő nyugati kereskedők Gyórt elhagyva vagy Esztergom felé mentek tovább, vagy a délebbre húzódó úton igyekeztek Budára. A „csehek útja” Brünn felől jött az országba, s Nagyszombat érintésével haladt az ország belsejébe. Az északi forgalom részint Boroszló irányából érkezett, és Zsolnán, valamint a Garam menti bányavidéken áthaladva érte el Esztergomot, majd Budát, részint Krakkó felől a Szepességen keresztül jött Kassa, Eger, Hatvan érintésével Pestig. Az utóbbi útvonal a 13. század utolsó évtizedeiben szerzett fontosságot.

A déli és a keleti régiókat az ország vérkeringésébe kapcsoló utak a keleti gazdasági kapcsolatok hanyatlásával elveszítették ugyan külkereskedelmi jelentőségüket, ám az eltérő adottságú vidékek között megélenkült belső kereskedelem mégis forgalmassá tette ezeket. Délről Zágrábot és Szlavóniát a „latin út” tapolcai leágazása, a Szerémséget pedig a Dunával párhuzamosan futó „baranyai út” kötötte az „ország közepével” össze. Az Erdélyből kijövő utak egy része Váradnál egyesült, s innen indult ki Szolnok érintésével Pest felé. A déli sóút Szegedig a Maros vízfolyását jelentette, ahonnan a forgalom a Duna–Tisza közén húzódó „káliz úton” haladt tovább.

Falvak

A magyar *falu* szó nyelvünk ugor (esetleg finnugor) kori öröksége, mivel azonban az ugor együttélés felbomlása óta a magyarok nem éltek mindig állandó falvakban, a szó nem tekinthető a település minőségi jelzőjének. A *falu* szó tehát általában a kisebb emberi közösség együttélési formáját fejezte ki, de értelme nem szűkíthető le a szilárd határu településre. Ugyanezt lehet mondani a *falu* latin megfelelőjéről, a *villa* szóról. Hogy ez szintén nem vonatkozhatott kizárólag a rögzült, mozdulatlan falvakra, azt az I. László (1077–1095) és I. Kálmán (1095–1116) kori törvényalkotási emlékek bizonyítják, amelyek a mozgó, helyüket változtató településeket szintén *villának* nevezték.

A honfoglalás révén birtokba vett új környezet nem csupán új, más nyelvű szomszédokat jelentett, hanem más életföldrajzi viszonyokat is. A Kárpát-medence ugyan

10. ÁBRA: EGY ÁRPÁD-KORI FALU FELTÉTELEZETT KÉPE A HETÉNYI (CHOTIN) RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK ALAPJÁN
(Forrás: Történelmi világtalasz. Bp., 1991.)

a kelet-európai ligetes sztyeppe legnyugatibb foltját képezi a Kis- és Nagyalfölddel, ám e területek alkalmatlanok a keleten ekkortájt folytatott nomád gazdálkodásra. A csapadékosabb és a szabályozás előtt óriási árterekkel övezett alföldi folyók mentén lehetetlen és szükségtelen is volt az állatállomány szezonális terelése. A téli szállások néhány évtized alatt állandó falvakká váltak, az állandó megtelepedés üteme, amely már keleten megkezdődött, itt jelentősen felgyorsult. Korántsem véletlen, hogy az Alföldre érkezett keleti nomádok, a szarmaták és az avarok, szintén megtelepedtek itt.

Földművelésre alkalmas, évszázadok óta szántóként művelt földterületeket bőven lehetett találni, bár az alföldeken ezek jelentős része elvadult állapotban volt az avarok bukása és az avar kori népesség katasztrófális csökkenése miatt, ami nem könnyítette meg az állandó telepek kialakulását.

Aligha kétséges, hogy a honfoglaló magyarok jelentős földműves tömegeket is hoztak magukkal keletről. Kétségtelen bizonyítéka ennek, hogy a legkorábbi magyar és Don-vidéki települések szerkezete, építménytípusai, de még a használati eszközök jelentős része is rendkívül közel áll egymáshoz, sőt esetenként azonos. Az itt talált lakossággal, szlávokkal, avar maradványokkal a honfoglalók azonnal kapcsolatba kerültek és igyekeztek elsajátítani tőlük az új hazában való élés tudományát.

A 10–11. századi településeink feltárt maradványai tanúskodnak az egykori népi építészetről (10. ábra). A nomád hagyományokat őrző falusi népesség a mai csőszkunyhókhoz hasonló, félig földbe mélyített, egyhelyiséges házakban lakott, amelyek sarkában állt a kőből vagy agyagból épített kemence. Sütésre, szárításra, aszalásra a házon

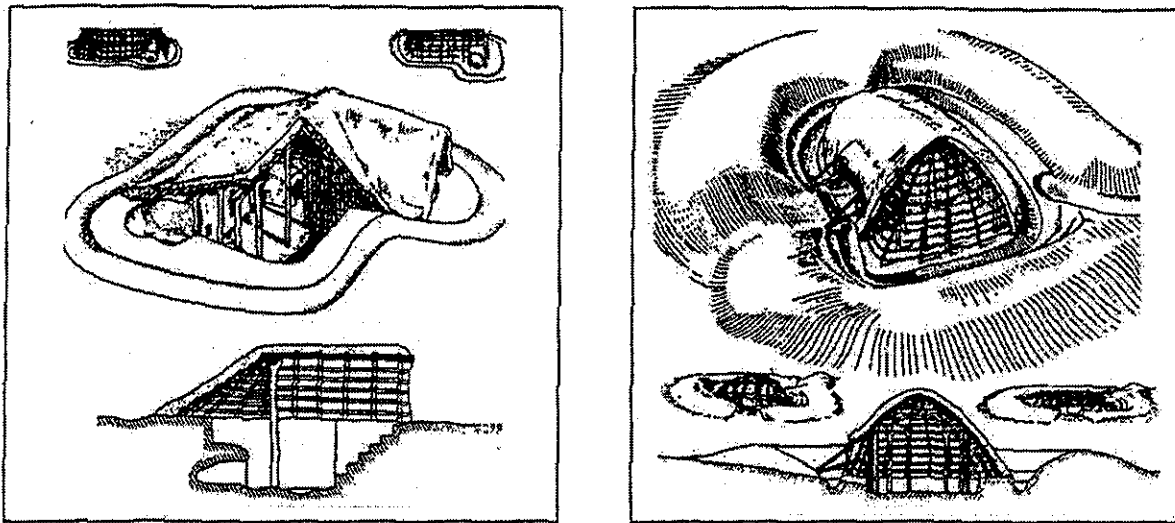
kívüli, szintén földbe vájt, nagyobb sütőfelületű kemencéket használtak. E földházakban azonban jobbra csak a hideg évszakban laktak, akkor is főként az asszonyok és a gyermekek. A házak mellett még ott állhattak a nomád típusú nemezsátrak és egyéb felszíni épületek. A rangosabbak és gazdagabbak állandó hajlékai fából készültek, gerendákból ácsolt boronaházak voltak ezek. A lakóházak mellett kerítéssel és árkokkal körülvett karamokat alakítottak ki az állatok számára, s bizonyára készültek ólak, istállók is. A falusi élet az év nagy részében a házakon kívül folyt, ennek tanújelei a peremükön belüli fülekkel ellátott cserépüstök, amelyekben szabad tűzön főztek.

A magyaroknál a 10. század második felében kezdett elterjedni az állandó téli szállás rendszere, ami azt jelentette, hogy bár továbbra is kihajtották tavasszal (igaz egyre rövidebb sugarú körben) az állatokat a legelőre, a nyári szállás helye állandóan változott, de az ősz végén mindig ugyanarra a területre tértek vissza. Ez lehetőséget nyújtott arra, hogy a téli szállás már faluként funkcionáljon. Az asszonyok, az öregek és a gyerekek otthon maradhattak, ahová hazavárhatták a férfiakat, az állatállomány gondozóit. A helyhez kötött téli szálláson állandóbb jellegű épületek készülhettek, e részleges megtelepedés serkentőleg hathatott a földművelés elfogadására is. Terjedt a földbe mélyített ház, amely azonban kis méretével, 10 m² körüli alapterületével, ablaktalanságával, füstelvezető nyílás híján füstösségével csak a téli időszakban szolgált kényszerű tartózkodási helyként az átlagosan öttagú család számára, míg a kora tavasztól késő ősziig terjedő időt a szabadban, illetve sátorban töltötték. A földművelés előretörése, a feudális birtoktípusok terjedése egyre kevésbé tette lehetővé, hogy az állatokat messzire hajtsák. Így a nyári szállás lassan a falu határába szorult vissza, s a kétféle szállás gyakorlatilag összeért. A házak falvakká rendeződtek. A falvakat körülhatárolták, a régészek árkok nyomaira bukkantak a faluásatások során. A falu- elnevezések immár ritkán változtak, ami állandóságra utal, még ha kisebb körzetben vándorolt is a falu. Már a 11. századtól kezdve tért hódított a kétosztatú háztípus. A földbe ásott ház (putri) mellett (11. ábra) terjedt a vert és döngölt anyagú, felmenő falú ház, illetve a fa-, valamint hegyvidékeken esetleg már ekkor a kőház.

A 11. században az állam erőszakosan avatkozott be az életmód alakulásába: a feudális birtoktípusok létrejötte, a nagyszámú közsabad fokozatos függésbe kényszerülése, illetve kényszerítése hosszabb távon radikális átalakítást eredményezett a magyarság életmódjában, s egy egészen új gazdasági szerkezet kialakításával járt együtt. Már a 11. században előrehaladt olyan gazdasági munkaszervezet kiépülése mind a királyi, mind a világi magán-, illetve némi késéssel az egyházi birtokokon, amelyet jobbra szolgáló robotja jellemezett. A földesúri tulajdonban levő birtokot a mindenfajta szolgálatra kötelezhető népek művelték meg, akik ház és föld nélküli, házasságkötésből kizárt, a vagyontárgy jellegét még erősen őrző *servusok* voltak. Ugyanakkor már olyan szolganépeség is élt itt, amely házzal és a földesúr által neki adott földdel rendelkezett, terményjáradékot fizetett, s munkaeszközeiket is uruktól kapták.

E primitív allódiium, földesúri mezőgazdasági „üzem” neve a kor forrásaiban *predium* volt, a birtokközpontra pedig a *curia*, *curtis* (udvar, lak) elnevezést használták. A korai időben a lakhelyek mintegy fele *predium* volt, a másik fele pedig falu.

11. ÁBRA: ÁRPÁD-KORI VEREMHÁZ REKONSTRUKCIÓJA HÓDMEZŐVÁSÁRHELY-KARDOSKÚT
(Forrás: Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Bp.-Pécs, 2003.)

A mindenfajta munkára kötelezhető szolgák mellett a 11. századi társadalom sajátos színfoltját jelentették azok a népelemek, főleg az egyházi birtokokon, akiket csak meghatározott szolgálatok elvégzésével terheltek meg. Rendszerint egyazon faluban éltek, s olykor a szolgálatuk a falu elnevezésében is kifejeződött. Létük talán Géza nagyfejedelem (972–997) uralkodásának második felére keltezhető. A települések lakói azonban még nem kézművesek (iparosok) voltak, tevékenységük nem szakadt el a mezőgazdaságtól. A 11. századra jellemző természeti gazdálkodás viszonyai közepette az ilyen sajátos szolgáltatásra kényszerített szolgálóelemek egy bizonyos területen kétségtelenül ipari specializáltságot szereztek (például a kovácsok a kovács-, az ácsok az ácsmesterségben). Tőlük földesuruk a „foglalkozásuknak” megfelelő kézműves-szolgáltatásokon kívül általában mást nem is követelt, viszont saját és családjuk fenntartását a természeti gazdálkodás viszonyai közepette kellett biztosítaniuk, vagyis önellátásra kellett berendezkedniük. Egy személyben voltak tehát földművesek, állattartók és kézművesek.

A birtoklás feudális jellegét nem vonta kétségbe a közös falusi földtulajdon (a földközösség), amely kis területre terjedt ki. A királyi birtokadományozások következtében a birtokszervezet szórttá vált. A szórt birtokszervezet szabta meg egy-egy falu határának vagy egy egészen kis területnek a képét is. Emiatt a 12. században elterjedő és uralkodóvá váló prédiumos gazdálkodás, vagyis a földesúri robotoltató földesúri mezőgazdasági „üzem” viszonylag kis egységekből állt. Egy-egy prédiumra általában három szolgacsalád jutott. A prédiumon egymás mellett élt a ház és föld nélküli, házasságkötésből kizárt szolga, aki helyzetét tekintve igen közel állt az antik rabszolgálóhoz, s akit mindenféle feladat ellátására, elsősorban munkajáradéka (robotra) köteleztek, valamint a házzal és földdel rendelkező szolga, aki ugyan ura földjét használta, de már elsősorban saját termésével, vagyis termékjárdékkal adózott. A prédium azonban nem egyszerűen „termelőüzem”, gazdasági munkaszervezet, hanem egyre inkább település is. Amint a prédiumon megjelentek a házas-földes

szolgák, amint felépültek az udvarház (*curia* vagy *curtis*) körül a házak, a prédiium faluvá kezdett válni.

A falu, illetve a prédiium külső képeről, illetve belső életéről alig tudunk valamit. Valószínű, hogy még sokáig megmaradt lakóhelynek a sátor. A 11. század végén még oly sok sátor állhatott a falvakban, hogy a misézés tilalmát mind a sátorra, mind a házra ki kellett mondani. A 12. század közepén egy nyugati utazó úgy tapasztalta, hogy Magyarországon „az egész nyári és őszi idő alatt sátrokban laknak” az emberek. Ez az adat is arra mutat, hogy bizonyos térségekben már 1150 táján is élt a kettős szállásváltó rendszer, az emberek az immár állandó téli szállásról, faluból kihajtották a legelőkre állataikat, és hónapokon át kint laktak azokkal. Valószínű, hogy a 11. századi falu még jobbára rokonsági alapú volt, a prédiium viszont, ahol a földesúri telepítés sokkal erőteljesebben érvényesült, már szomszédsági, vagyis nem vérokonok éltek döntő többségben egymás mellett. A falu élén falunagy (*villicus*) állt, de funkciójáról ekkor még mit sem tudunk.

A 12. században Magyarország alapvető települési egysége a falu volt. A faluhálózat az ország belső területein sűrűbbé vált, a peremvidékeken (a magas hegyek övezetében, folyó völgyekben, domboldalakon) pedig kezdett elterjedni. A 12. század folyamán a településhálózat szinte az egész Kárpát-medencét átfogta már, mindössze néhány olyan régió volt, amely még telepésekre várt (például északon Árva, északkeleten Máramaros, keleten a Barcaság). A régészeti ásatások megállapítása szerint a 12–13. században egy átlagos falu népessége 20–40 háznépet, családot (*mansio*) foglalt magába, ami – átlagban ötfős családnagysággal számolva – 100–200 fős népességnek felel meg. Az írott források tanúsága alapján a háztartások falvankénti átlaga a 11. századi 36-ról 21-re esett vissza. Ez a 11. században 180, a 12. században 105 fős falulétszámot jelentett. A háztartások (családok) számának falvankénti csökkenése azzal függött össze, hogy a nagy határral rendelkező falvak idővel felbomlottak, ezért sűrűbbé vált a faluhálózat. A tiszántúli Hortobágy prédiumon a 11. század második felében 170 család, azaz 850 fő élt, vagyis a kor viszonyai szerint óriástelepülés volt, de felbomlásával számos kisebb falu alakult ki.

A falvakat a 12. században körülhatárolták, árkokkal kerítették. A falvak nagy területen feküdtek, ahol ezt a terepadottságok lehetővé tették. Hosszúságuk 150–600, szélességük 60–400 m között ingadozott. A falvak külső képe rendezetlen volt: a házak ötletszerű elhelyezésben, olykor nagy távolságra (esetenként 100 m-re) álltak egymástól. A házak közötti tágas tereket gazdasági épületek (istállók) töltötték ki (nyári, őszi hónapokban a sátrat is itt állították fel). Még az Alföldön is ismerünk azonban szorosan egymás mellé épített házakból álló falut. A falvaknak csak egy kis részében emelkedett templom. Ott a templomkertbe temetkeztek, templom híján a falu temetője a település közvetlen közelébe terült el. A régészet azzal számol, hogy az Árpád-korban, főleg a végén, a falvak már igen sűrűn, 1,5–3 km-es távolságban feküdtek egymástól.

Az egyik legfontosabb 13. századi gazdasági változás az volt, hogy végbement a prédiumra épülő gazdasági munkaszervezet felbomlása, s ezzel párhuzamosan önálló parasztgazdaságok alakultak ki. A folyamat előzményeit a 12. században szerepelt házas-földes szolgák gazdaságai jelentették. A prédiium, a földesúri robotoltató

allódium visszaszorult a földesúri udvarhely közvetlen környékére, majd – a prédiomos gazdálkodás teljes felbomlásával – a prédiom eredeti értelmét veszítve a 'puszta' jelentést vette fel, jelezve azt a pusztásodás néven ismert folyamatot, amely Magyarországon főleg a 14–15. században vezetett el tömegesen a lakott telepek elnéptelenedésig. A prédiom térvesztésével létrejött önálló paraszti gazdaságok, jobbára a 13. század első felében még nem jobbágytelkek, hiszen az alávetett népek „saját” földje a földesúr tulajdonában volt, a földesúr korlátlan hatalommal rendelkezett fölötte, a földet és a rajta élő népességet tetszése szerint adományozhatta. Ennélfogva a „saját” föld rendszerében még nem figyelhető meg a jobbágytelekre annyira jellemző falubeli belsőségek és határbeli tartozékaik kettőssége.

Térszerkezet és közigazgatás az Árpád-korban

A honfoglalás idejében kialakult eredeti törzsi-nemzetségi szállásrendszer területileg nagy egységeket jelentett, hiszen a Kárpát-medence síksági és dombsági területeit hét-nyolc törzsi területi egységbe foglalta, az azokat elválasztó belső gyepűkkel együtt. A törzsi szállásterületek lehatárolására több kísérlet történt, de a szállásterületek mindenre kiterjedő pontos lehatárolását nem sikerült megoldani.

A törzsi, törzsszövetségi államról a keresztény államra való „rendszerváltás” nemcsak a társadalomban, a gazdaságban, hanem a területi szerkezetben is alapvető változásokkal járt. Az állam- és egyházzervezésnek feltehetően egymást kölcsönösen erősítve és támogatva, de a királyi hatalom és annak katonai erejének dominanciája mellett kellett végbemennie.

A királyi megyerendszer eredetét illetően a magyar politikai és történeti gondolkodás többféle elméletet (egyházi, bajor, frank, szláv, ázsiai nomád, belső fejlődésű magyar) dolgozott ki. Az államalapítás időszakában vélhetően többféle területi megoldásból építkezett a keresztény királyság, de feltehetően leginkább az egyház által legitimált és kedvelt nyugati példák fölényével kell számolnunk.

A Szent István kori (997–1038) megyékre rendelkezésre álló írott történeti források, régészeti emlékek nem teszik lehetővé sem a megyék eredetének, sem kialakulási folyamatainak, sem határainak, sem pedig központjainak, funkcióinak pontos feltárását, lehatárolását. Szent István uralkodása alatt hosszabb ideig a különböző jellegű területi struktúrák (törzsi-nemzetségi, keresztény-állami) együttéléséről beszélhetünk. A vármegyék elsősorban a király közvetlen szolgálatában álló népek összefogásának és a királyi „magángazdaság” működtetésének egyfajta térbeli keretét jelentették. Nagy valószínűséggel Szent István uralkodásának nagyobb részében a királyi vármegyék nem alkottak vonalasan illeszkedő, egybefüggő területi rendet, elhatárolásuk a még élő törzsi-nemzetségi struktúrák felé volt fontos. Vélhetően a magángazdasági elemek túlsúlya miatt Szent István törvényei alig foglalkoztak a megyével. Nehéz ugyanis feltételezni, hogy ha a vármegyék egyértelműen és kizárólagosan az államhatalom domináns, netán kizárólagos területi alapelemei lettek volna, ne szabályozta volna részletesebben a szervezetüket, működésüket.